

Greek Journal of Religious Education (GjRE)

Vol 7, No 1 (2024)

Greek Journal of Religious Education

The Role of Morning Assembly and Morning Pray in the Context of School Community

Dimitris Sarantou

doi: [10.12681/gjre.39558](https://doi.org/10.12681/gjre.39558)

To cite this article:

Sarantou, D. (2024). The Role of Morning Assembly and Morning Pray in the Context of School Community. *Greek Journal of Religious Education (GjRE)*, 7(1), 82-115. <https://doi.org/10.12681/gjre.39558>

Ο Ρόλος της Πρωινής Σύναξης και Προσευχής στο Πλαίσιο της Σχολικής Κοινότητας

Δημήτρης Σαράντου , Πολιτικός επιστήμονας M.Sc στην «Κοινωνική Νευροεπιστήμη,
Κοινωνική Παιδαγωγική, και Εκπαίδευση, ΕΚΠΑ, dimitrissaratou1992@gmail.com

The Role of Morning Assembly and Morning Pray in the Context of School Community

Dimitris Sarantou , Affiliation, M.Sc. in «Social Neuroscience, Social Pedagogy and
Education», EKPA, dimitrissaratou1992@gmail.com

Περίληψη

Στην παρούσα έρευνα επιχειρείται η διερεύνηση της συμβολής της πρωινής σύναξης και πρωινής προσευχής στους μαθητές/τριες των δύο βαθμίδων του ελληνικού σχολείου κατά τη σχολική χρονιά 2022-2023, όσον αφορά στην ταυτότητα, την ενσωμάτωση, αλλά και την ψυχολογική τους κατάσταση. Μέσω της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, και πιο συγκεκριμένα από εμπειρικές και θεωρητικές μελέτες αναδείχθηκαν κοινωνικοπαιδαγωγικά οφέλη που μπορούν να αποφέρουν αυτές οι δύο διαδικασίες στο σχολικό περιβάλλον. Επιπλέον, εντοπίστηκαν παράγοντες που επηρεάζουν την πρωινή σύναξη/προσευχή, όπως είναι η πολυπολιτισμικότητα και οι διαφορές στον τρόπο διεξαγωγής της πρωινής συγκέντρωσης σε σχέση με άλλα κράτη. Η έρευνα που επιλέχθηκε ήταν η ποσοτική, και συγκεκριμένα μέσω της διανομής ανώνυμου ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου με δείγμα 311 ατόμων. Η στατιστική ανάλυση των δεδομένων έγινε με SPSS. Τα αποτελέσματα έδειξαν σε σχέση με την πρωινή σύναξη και την προσευχή ότι οι απόψεις των μαθητών/τριών για την υποχρεωτικότητα της προσευχής σχετίζεται με την ύπαρξη αλλόθρησκων μαθητών/τριών στο σχολείο, ότι η θρησκευτικότητα των μαθητών/τριών σχετίζεται με τη θετική σχέση που έχουν με την πρωινή προσευχή και ότι η πλειονότητα τάσσεται υπέρ της διατήρησης της πρωινής προσευχής στο ελληνικό σχολείο.

Λέξεις – Κλειδιά: *πρωινή σύναξη, προσευχή, σχολική κοινότητα*

Abstract

The present research attempts to investigate the contribution of the morning assembly and morning prayer to the students of the two levels of the Greek school during the school year 2022-2023, in terms of identity, integration, but also their psychological state. Through the literature review, and more specifically from empirical and theoretical studies, socio-pedagogical benefits that these two processes can bring to the school environment were highlighted. In addition, factors influencing the morning meeting/prayer were identified, such as multiculturalism and the differences in the way the morning meeting is conducted compared to other states. The research chosen was quantitative, namely through the distribution of an anonymous electronic questionnaire with a sample of 311 people. The statistical analysis of the data was done with SPSS. The results showed in relation to the morning assembly and prayer that the students' views on the obligation of prayer is related to the existence of non-religious students in the school, that the students' religiosity is related to the positive relationship they have with the morning prayer and that the majority is in favor of keeping the morning prayer in the Greek school.

Keywords: *morning assembly, prayer, school community*

1. Εισαγωγή

Η πρωινή σύναξη είναι μια πρακτική που υφίσταται και στο σύγχρονο σχολείο, κυρίως για την ενημέρωση των μαθητών/τριών σχετικά με τα προγράμματα της ημέρας και τις δραστηριότητες του σχολείου, αλλά παράλληλα συμβάλλει στη διατήρηση της συνοχής της κοινότητας και στην καλλιέργεια αξιών ζωής που διαμορφώνουν τον χαρακτήρα των μαθητών και μαθητριών (Bondy, 2001; Giannantonio, 2011; Κουκουνάρας Λιάγκης, 2019; Πανταζής & Σακελλαρίου, 2003; Williams, 2011). Σε πολλά κράτη, όπως και στην Ελλάδα, έχει και θρησκευτικό περιεχόμενο, δηλαδή τη συλλογική προσευχή. Ως εκ τούτου συντελεί στη διαμόρφωση της προσωπικής και συλλογικής ταυτότητας των προσώπων στον χώρο του σχολείου ή αντιμετωπίζεται ως συστατικό της κοινωνικής και πολιτιστικής κληρονομιάς που κληροδοτείται στις νέες γενιές μέσω της σχολικής διαδικασίας (Hamilton, 2002; Κατσένου, 2007; Kašćák & Gajňáková, 2012). Η πρωινή προσευχή συμβάλλει και σε άλλες λειτουργίες της σχολικής μονάδας, όπως στην ανάπτυξη του ομαδικού πνεύματος και στην αίσθηση του «ανήκειν» σε μια κοινότητα (Benincasa, 2017; Ευσταθίου et al., 2008; Kaak & Gajáková 2012; Κάτση, 2007). Η ύπαρξη της προσευχής στο σύγχρονο σχολείο, από την άλλη, δέχεται επικρίσεις που αφορούν είτε στην πρώιμη διαδικασία εφαρμογής της προσευχής, ειδικά όσον αφορά στην προσχολική ηλικία είτε την καταπάτηση της θρησκευτικής ελευθερίας σε ένα πλαίσιο πολυπολιτισμικότητας και ποικιλομορφίας (Haynes et al., 2007; Riley, 2019).

Στο παρόν άρθρο διερευνάται η συμβολή της πρωινής σύναξης και πρωινής προσευχής στους μαθητές/τριες των δύο βαθμίδων του ελληνικού σχολείου, όσον αφορά στην ταυτότητά, την ενσωμάτωσή, αλλά και την ψυχολογική τους κατάσταση. Αρχικά θα παρουσιάσουμε στη βιβλιογραφική ανασκόπηση τα οφέλη που μπορούν να αποφέρουν αυτές οι δύο διαδικασίες στο σχολικό περιβάλλον και πώς οι ιδιαίτερες συνθήκες στα κράτη, αλλά και οι νέες συνθήκες της πολυπολιτισμικότητας επηρεάζουν την πρωινή σύναξη/προσευχή. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε την ποσοτική έρευνα που διενεργήσαμε του 2022-23 μέσω της διανομής ανώνυμου ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου σε δείγμα 311 μαθητών/τριών των δύο βαθμίδων εκπαίδευσης. Με την ανάλυση των δεδομένων και την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας θα υποστηρίξουμε ότι η θετική άποψη των μαθητών/τριών για την πρωινή προσευχή σχετίζεται με τη θρησκευτικότητά τους. Αναδεικνύοντας ότι η πλειονότητα τάσσεται υπέρ της διατήρησης της πρωινής προσευχής στο ελληνικό σχολείο, κάτι που δεν ήταν για εμάς αναμενόμενο, και αναγνωρίζοντας τους περιορισμούς της έρευνάς μας αλλά και τις σύγχρονες συνθήκες των σχολείων, έρχεται ως πρόταση στη συζήτηση να διαμορφωθεί ένα πλαίσιο για την πρωινή συγκέντρωση που να υπηρετεί τα οφέλη της και να λαμβάνει υπόψη τη θρησκευτική ετερότητα.

2. Πρωινή Σύναξη και Ευημερία

Η πρωινή συγκέντρωση στον προαύλιο χώρο του σχολείου είναι ουσιαστικά μία εκπαιδευτική διαδικασία, που σχετίζεται μεν κατά ένα μεγάλο ποσοστό με το πλάνο και την οργάνωση του σχολείου και όλων των εμπλεκομένων, ενισχύει δε την αίσθηση του συνόλου, του ανήκειν και της κοινότητας μεταξύ του μαθητικού δυναμικού και του προσωπικού του σχολείου (Kriete, 2006; Μπελέση, 2009). Από την έρευνα των Bondy και Ketts (2001) προκύπτει ότι η πρωινή σύναξη μπορεί να αποτελεί μια προσομοίωση οικογενειακής στιγμής στο χώρο του σχολείου. Στο πλαίσιο της μελέτης τους εξέτασαν μαθητές/τριες που συμμετείχαν στην πρωινή σύναξη καθ' όλη τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς, διαπιστώνοντας ότι το θετικό περιβάλλον της πρωινής σύναξης καλλιέργησε στους/στις μαθητές/τριες ένα περιβάλλον «πρωινού στο οικογενειακό τραπέζι» βιώνοντας συναισθήματα όπως θαλπωρή, αποδοχή και ασφάλεια (Williams, 2011). Υπό αυτό το πρίσμα η πρωινή σύναξη καλλιεργεί και τις σχέσεις, αλλά και τον σεβασμό προς του άλλους, αλλά και της συνέπειας απέναντι στις αρχές και στους κανόνες του σχολείου (Καραμπελιάς, 2015; Κωνσταντίνου, 1995β). Καλλιεργεί, έτσι την προσωπική διαχείριση της ελευθερίας των μαθητών/τριών (Biesta, 2022) με την ενσωμάτωσή τους στη μικρή κοινωνία του σχολείου και τα όριά της. Παράλληλα αναπτύσσει και την αυτονομία τους, με την καλλιέργεια του σεβασμού της μοναδικότητας των προσώπων, που συμμετέχουν όλοι μαζί στη σύναξη αυξάνοντας την κοινωνική διασύνδεση και ευημερία τους (Μυλωνάκου - Κεκέ, 2013), και του σεβασμού της διαφορετικότητας, αφού οι μαθητές/τριες είναι ελεύθεροι να συμμετέχουν ή όχι στην προσευχή.

Η διαδικασία της πρωινής σύναξης για τις Αντωνιάδου & Μπίμπου-Νάκου (2012) μπορεί, ακόμη, να βοηθήσει τους/τις μαθητές/τριες να επικεντρωθούν στα μαθήματά τους, ως μέρος ενός συνόλου που ενημερώνεται και ανταλλάσσει απόψεις για διαφορετικά θέματα, εστιάζοντας έτσι συλλογικά και ατομικά περισσότερο στους σχολικούς τους στόχους. Επιπλέον, μπορεί να είναι μια ευκαιρία για τους εκπαιδευτικούς να δώσουν το «εναρκτήριο λάκτισμα» της ημέρας και να εμπλέξουν τους/τις μαθητές/τριες στις κοινές δραστηριότητες του σχολείου, δίνοντας παράλληλα και μία θετική προσέγγιση για την ημέρα που ξεκινάει (Αντωνιάδου & Μπίμπου-Νάκου, 2012).

Σε πολλές χώρες του κόσμου, οι πρωινές συνάξεις ξεκινούν χαιρετίζοντας τους/τις μαθητές/τριες, αποφασίζοντας ή αναθεωρώντας τις δραστηριότητες των ημερών, συζητώντας για πιθανές αλλαγές που προκύπτουν στο καθημερινό πρόγραμμα των μαθητών/τριών, γιορτάζοντας τα επιτεύγματα και την πρόοδο των μαθητών/τριών και οτιδήποτε άλλο προκύπτει και αφορά κάθε σχολείο. Στην ουσία, πρόκειται για μία εκπαιδευτική διαδικασία, η οποία αναπτύσσει την κοινωνική και συναισθηματική μάθηση των μαθητών (Μπελέση, 2009; Πανταζής & Σακελλαρίου, 2015). Για παράδειγμα, στη Βόρειο Αμερική υπάρχει εδώ και δεκαετίες το λεγόμενο κίνημα των «Αποτελεσματικών Σχολείων», το οποίο στοχεύει στην ολόπλευρη ανάπτυξη και υποστήριξη των μαθητών/τριών σε κοινωνικοσυναισθηματικό επίπεδο και χρησιμοποιεί για αυτό την πρωινή σύναξη (Reynolds, 1997). Και σήμερα η πρωινή σύναξη έχει τον εκπαιδευτικό της ρόλο στις ΗΠΑ με ένα νέο ρεύμα στον χώρο της εκπαίδευσης, γνωστό και ως «Responsive Education» (Ανταποκριτική Εκπαίδευση), προσφέροντας πολλαπλά οφέλη (Kriete & Bechtel, 2002; Kriete & Davis, 2014). Ως πρακτική δεν είναι ενιαία σε όλες τις τάξεις, αλλά οι δραστηριότητές της κλιμακώνονται σε διαφορετικές τάξεις, έτσι ώστε οι μαθητές/τριες των υψηλότερων τάξεων να οικοδομούν τις δεξιότητες και ικανότητές τους πάνω σε κοινωνικοσυναισθηματικές δεξιότητες που απέκτησαν, προηγουμένως, σε κάθε τάξη. Με εφαλτήρια τη Responsive Classroom και την κοινωνική-συναισθηματική μάθηση (SEL) ο Williams (2011) αναδεικνύει μέσα από την έρευνά του, ότι στην πρωινή σύναξη οι μαθητές/τριες λαμβάνουν μια μορφή κοινωνικής και συναισθηματικής διδασκαλίας, μέσω σχετικών δραστηριοτήτων, που εγείρουν τις κοινωνικές και συναισθηματικές δεξιότητες. Όλη η διαδικασία διακρίνεται από το ομαδικό περιβάλλον και τις αλληλεπιδράσεις με τους/τις εκπαιδευτικούς. Τέλος, προέκυψε ότι τα τέσσερα στοιχεία της πρωινής σύναξης (χαιρετισμός, κοινή χρήση, δραστηριότητα και ένα διαδραστικό μήνυμα) συνέβαλαν στην οικοδόμηση της κοινότητας της τάξης, τον καθορισμό προσδοκιών των μαθητών/τριών και την ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων και συμπεριφορών με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος με λιγότερες διαφωνίες, αλληλεπίδρασης και συνεργασίας (Williams, 2011).

Όπως είναι φανερό η συμβολή στην ψυχοκοινωνική υποστήριξη των μαθητών/τριών και των εκπαιδευτικών είναι μία βασική ανάγκη που την καλύπτει η πρωινή σύναξη, αφού συμβάλλει και στους τρεις άξονες του ψυχολογικού κλίματος στο σχολικό περιβάλλον: τον συναισθηματικό, της κοινωνικής οργάνωσης και αυτόν της εργασίας (Ματσαγγούρας, 1985). Σε σχετική έρευνα (Allen-Hughes, 2013) που

αφορά στο συναισθηματικό στοιχείο, δηλαδή τα συναισθήματα που αναπτύσσουν οι μαθητές/τριες, όπως αλληλοβοήθεια, εγγύτητα και άλλα, καθώς και την κοινωνική οργάνωση, αυτά τα δύο στοιχεία φαίνεται ότι επηρεάζονται από την πρωινή σύναξη. Κι αυτό διότι το σχολικό περιβάλλον συνδέεται μέσα από συγκεκριμένες διεργασίες και δραστηριότητες με την προώθηση της κοινωνικής και συναισθηματικής νοημοσύνης, η οποία μπορεί να προσφέρει στο άτομο ασφάλεια και σιγουριά. Η αίσθηση επάρκειας, που μπορεί να νιώσει το άτομο για την ικανότητά του να πετυχαίνει κάτω από διαφορετικές συνθήκες και καταστάσεις, συνάδει και με την αίσθηση ανθεκτικότητας, που δύναται να έχει το άτομο για τον εαυτό του (Δημάκος et al., 2012).

Η ψυχική ανθεκτικότητα, σύμφωνα με κάποιους μελετητές, σχετίζεται με την πρωινή σύναξη, μέσω διαφόρων διεργασιών, που λαμβάνουν χώρα την ώρα εκείνη. Σύμφωνα με έρευνα της Schoaf (2017), όλοι/ες οι μαθητές/τριες της τάξης επηρεάστηκαν θετικά από τις παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της πρωινής σύναξης κατά τη διάρκεια τεσσάρων εβδομάδων. Μέσα σε αυτό το διάστημα, η ίδια παρατήρησε ότι οι μαθητές/τριες ενίσχυσαν την αυτοπεποίθησή τους, καθώς και ανέπτυξαν συναισθήματα αλληλεγγύης, ενώ παράλληλα ισχυροποίησαν τις σχέσεις μεταξύ τους (Schoaf, 2017). Σε μία ανάλογη μελέτη προέβη και η Ricci (2013). Τα αποτελέσματα της έρευνάς της έδειξαν ότι οι μαθητές/τριες, αυξάνουν τα κίνητρά τους, αναλαμβάνουν νέες προκλήσεις και αντιμετωπίζουν με μεγαλύτερη ανθεκτικότητα την αποτυχία (Ricci et al., 2013).

Τέλος, είναι σημαντικό να σημειωθεί και η λειτουργία της πρωινής σύναξης κατά την περίοδο της πανδημίας, όπου τέθηκε αναπόφευκτα σε δεύτερο πλάνο. Η έλευση του COVID-19 δημιούργησε πολλά προβλήματα σε κάθε τομέα της κοινωνίας, πλήττοντας αναμφίβολα και κατά ένα πολύ μεγάλο ποσοστό και τον χώρο της εκπαίδευσης. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, λόγω και των διαφόρων περιορισμών που ίσχυαν σε πολλές χώρες, το περιβάλλον της τάξης ή και της πρωινής σύναξης δεν ήταν το προαύλιο ή οι τάξεις του σχολείου, όπως γινόταν στην περίοδο πριν από την έλευση του κορωνοϊού, αλλά το διαδικτυακό περιβάλλον. Σε πολλές περιπτώσεις, έγινε η προσπάθεια να διατηρηθεί η διαδικασία της πρωινής σύναξης, ακόμα και μέσω του διαδικτύου.

Από έρευνα που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό του Πανεπιστημίου της Κίνας Xi'an Shiyu προκύπτει ότι υπήρξε προσπάθεια μιας μερίδα καθηγητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης να διατηρήσουν τη μονόωρη πρωινή σύναξη 7'-8', πριν από το ξεκίνημα των σχολικών μαθημάτων (Devulkar, 2021). Μέσα από δραστηριότητες ανάπτυξης της συναισθηματικής και κοινωνικής νοημοσύνης, διατηρήθηκε η επαφή και η σύνδεση των μελών της σχολικής τάξης. Η διαδικτυακή πρωινή σύναξη λειτούργησε ευεργετικά και για τους/τις εκπαιδευτικούς και τους/τις μαθητές/τριες να μοιραστούν τις γνώσεις τους με τη διατύπωση σκέψεων, τον σχολιασμό ειδήσεων, την προσευχή, το τραγούδι, κουίζ, γιόγκα και ασκήσεις. Παρατηρήθηκε ότι η πλειονότητα των μαθητών/τριών που συμμετείχαν στην πρωινή διαδικτυακή συνέλευση και παρουσίασαν διάφορες δραστηριότητες και βίωσαν την αναγνώριση και την εκτίμηση από τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς και τις ομάδες

συνομηλίκων τους, βοηθήθηκαν να αναπτύξουν την αυτοεκτίμηση και την αυτοπεποίθησή τους. Αυτοί/ές οι μαθητές/τριες ενίσχυσαν την κοινωνική ενεργητικότητά τους. Επομένως η συναισθηματική τους κατάσταση απέκτησε σταθερότητα, έγιναν πιο φιλικοί και συνδέθηκαν συναισθηματικά με τους γονείς και τον/την εκπαιδευτικό τους (Devulkar, 2021).

Σύμφωνα με άλλη έρευνα, στο Πανεπιστήμιο της ανατολικής Καρολίνας, κατά τη διάρκεια της πανδημίας, διαφαίνεται η σημασία της αναστολής της διαδικασίας της πρωινής σύναξης. Η έρευνα είχε ως επίκεντρο την αντιμετώπιση τραύματος μέσα από τη διαδικασία και την προσφορά της πρωινής σύναξης, καθώς και την ενδυνάμωση της εμπιστοσύνης των μαθητών/τριών. Οι καθηγητές παρατήρησαν την αδυναμία σύνδεσης με τους μαθητές/τριες μέσα από διαδικτυακή πλατφόρμα και έτσι κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα οφέλη της πρωινής σύναξης εξ επαφής είναι πολύ περισσότερα σε σχέση με αυτά της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (Battle, 2021). Ως ομαδική διαδικασία, λοιπόν, η πρωινή συνάντηση φαίνεται να είναι πολύ σημαντική και ακόμα δεν γνωρίζουμε πώς θα συνεχίσει να υφίσταται και κατά πόσο θα δοθεί σημασία στη θεραπευτική της ίσως διάσταση, για την κοινωνική απομόνωση που προκάλεσε η πανδημία του COVID-19.

3. Πρωινή Προσευχή και Ευημερία

Ελλάδα

Στο Σύνταγμα της Ελλάδος (Βουλή, των Ελλήνων, 2019) υπάρχει η εξής αναφορά για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης στην εκπαίδευση: «η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους, με βασικό σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες» (άρθρ. 16, παρ. 2). Η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», που δηλώνεται στο Σύνταγμα της Ελλάδος, πραγματοποιείται στο σχολικό περιβάλλον με την καθημερινή σχολική προσευχή, την ύπαρξη εικόνων στις τάξεις των σχολείων, που απεικονίζουν αγίους, στις τάξεις των σχολείων, το μάθημα των Θρησκευτικών και τις θρησκευτικές γνώσεις άλλων μαθημάτων π.χ. Λογοτεχνία, Ιστορία κ.ά. και τον αγιασμό, που πραγματοποιείται στην αρχή της σχολικής χρονιάς, αλλά και άλλων θρησκευτικών τελετών και λειτουργιών, του εκκλησιασμού, των θρησκευτικών γιορτών.

Η πρωινή προσευχή στην Ελλάδα έχει οριστεί με την εγκύκλιο Φ200/21/16/139240/26-11-1977 ΥΠ.Ε.Π.Θ και ενώ γίνεται υποχρεωτικά σύμφωνα με το Π.Δ. 79/2017 - ΦΕΚ 109/Α/1-8-2017, δεν είναι υποχρεωτική για τους/τις μαθητές/τριες, στο πλαίσιο της θρησκευτικής ελευθερίας του ατόμου. Πριν από την έναρξη των μαθημάτων πραγματοποιείται κοινή προσευχή των μαθητών και του διδακτικού προσωπικού στο προαύλιο του σχολείου με ευθύνη των εκπαιδευτικών που εφημερεύουν. Σε περίπτωση δυσμενών καιρικών συνθηκών η προσευχή πραγματοποιείται στην αίθουσα κάθε τάξης. Οι εκπαιδευτικοί συμμετέχουν

υποχρεωτικά στην πρωινή κοινή προσευχή και στον εκκλησιασμό και επιβλέπουν το τμήμα τους. Η συμμετοχή και των μη ορθόδοξων εκπαιδευτικών είναι απαραίτητη για την επιτήρηση των μαθητών τους. Η συμμετοχή των ετερόδοξων μαθητών στην πρωινή προσευχή γίνεται σύμφωνα με τα αναφερόμενα στο εδάφιο δ της παραγράφου 10 αυτού του άρθρου. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ιστορικά η προσευχή έχει παίξει σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της ομοιογενοποίησης, γίνεται αντιληπτό ότι αυτή έχει έναν ισχυρό και συμβολικό ρόλο (Zambeta 2000α, 2000β; 2008). Εξαιτίας της μαζικότητάς της συμβάλει στην εθνική διαπαιδαγώγηση και στην εδραίωση της εθνικής ταυτότητας στις χώρες που η θρησκεία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εθνική ταυτότητα, όπως η Ελλάδα (Δραγώνα & Φραγκουδάκη, 1997; Ζαμπέτα, 2003). Επιπλέον, όταν οι μαθητές/τριες έχουν παρόμοια πίστη, η προσευχή στα σχολεία τους/τις δίνει την ευκαιρία να ενωθούν μεταξύ τους με ενιαίο πνεύμα (Πανταζής & Σακελλαρίου, 2003).

Η προσευχή που πραγματοποιείται στο πλαίσιο του σχολείου, κάθε πρωί, αποτελεί ένα βασικό στοιχείο της εκπαίδευσης και της αγωγής που προσφέρει η σχολική εκπαίδευση σύμφωνα με τους γενικούς σκοπούς της, όπως ορίζονται στον Ν. 1566/85 και ισχύουν μέχρι σήμερα. Σε αυτόν η «πίστη προς την πατρίδα και γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης» (Άρθρο 1) ορίζεται ως γενικός σκοπός της εκπαίδευσης. Καθώς η πρωινή συγκέντρωση είναι μια στιγμή για τους μαθητές/τριες να συνδεθούν μεταξύ τους και με τους δασκάλους τους δημιουργεί την αίσθηση της κοινότητας και αυτή μπορεί να βοηθήσει στη δημιουργία ενός θετικού και υποστηρικτικού περιβάλλοντος μάθησης (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2019). Άλλωστε, σχετικές έρευνες, (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2014) καταδεικνύουν ότι ο διάλογος, η γνώση, αλλά και η συμμετοχή σε διάφορες λατρευτικές πράξεις, όπως είναι για παράδειγμα η συμπροσευχή που λαμβάνει χώρα στην πρωινή συγκέντρωση, συμβάλλουν στην ανάπτυξη της θρησκευτικής γνώσης και του θρησκευτικού γραμματισμού, αλλά και της ενότητας των παιδιών και των εκπαιδευτικών στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας.

Κόσμος

Αντίθετα με την πρωινή σύναξη στο ελληνικό σχολείο, η οποία έχει μια πολύ συγκεκριμένη δομή και συγκεκριμένο επίσης πλαίσιο αλληλεπίδρασης των μελών της σχολικής κοινότητας, η πρωινή σύναξη σε άλλες χώρες της Ευρώπης, της Αμερικής και της Ασίας έχει και μια άλλη μορφή. Και η πραγματικότητα είναι ότι η πρωινή σύναξη εκτός Ελλάδας σε αρκετές περιπτώσεις οικοδομείται σε ένα διαφορετικό πλαίσιο.

Όσον αφορά στις ΗΠΑ, σύμφωνα με σχετική έρευνα των Kriete & Bechtel (2002), το μοντέλο της πρωινής συνάντησης έχει ως βασικό στόχο την ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου προγράμματος, με δραστηριότητες οι οποίες είναι δομημένες με τέτοιο τρόπο ώστε οι συνέπειες στην κοινότητα της τάξης να είναι πολύ θετικές (Allen-Hughes, 2013). Μια πιο παραδοσιακού τύπου πρωινή σύναξη με κεντρικό πυρήνα την πρωινή προσευχή πραγματοποιείται σε σχολεία της Ινδίας. Σε αντίθεση με το ελληνικό σχολείο, στην

Ινδία η πρωινή σύναξη στοχεύει σε ένα θετικό ξεκίνημα της ημέρας, το οποίο είναι πλούσιο σε δραστηριότητες, που αποβλέπουν στην προώθηση του αυτοσεβασμού, της αυτοπειθαρχίας, της ειλικρίνειας και της αποτελεσματικότητας, με απώτερο σκοπό την ομαλή λειτουργία του σχολείου (Gambhir, 2020).

Από την άλλη, η Ευρώπη πλέον έχει κοσμικό χαρακτήρα, γιατί βασιίζεται στη διαφορετικότητα και στον πλουραλισμό. Υπάρχουν, δηλαδή, κράτη που έχουν διαχωρίσει την Εκκλησία από το κράτος, αλλά με σχέσεις που παραμένουν σε άλλα επίπεδα. Για παράδειγμα η Αυστρία και η Ισπανία, ως ουδέτερα κράτη, είναι χωρισμένα από τις θρησκευτικές κοινότητες και τις εκκλησίες, αλλά έχουν στο σχολείο υποχρεωτική ομολογιακή εκπαίδευση (Lähnemann & Schreiner, 2009). Επίσης, κράτη όπως η Ελβετία, η Ολλανδία και το Βέλγιο διακηρύσσουν την ουδετερότητά τους, και τον διαχωρισμό Εκκλησίας και κράτους (Rutz, 2001), όμως η προσευχή ακόμη θεωρείται μέρος της εκπαίδευσης.

Μια άλλη περίπτωση αποτελούν η Αγγλία, αλλά και η Ουαλία, όπου σε όλα τα σχολεία της χώρας πρέπει να γίνεται και η πρωινή προσευχή, προκειμένου οι συμμετέχοντες και συμμετέχουσες να αντιλαμβάνονται καλύτερα τις πεποιθήσεις και τις παραδόσεις της χώρας, οι οποίες είναι κατά κύριο λόγο χριστιανικές. Σε αντίθεση με τη Βόρεια Ιρλανδία, που έρευνα έδειξε ότι πάνω από το 45% των Ιρλανδών πίστευαν ότι οι θρησκευτικές τελετές, οι προσευχές και τα αναγνώσματα από τη Βίβλο θα έπρεπε να κρατούνται έξω από το δημόσιο σχολικό σύστημα της Βόρειας Ιρλανδίας (Pépin, 2009). Τέλος, μια ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί η Γερμανία, όπου το διοικητικό δικαστήριο του Βερολίνου έχει αποφασίσει από το 2009 ότι τα σχολεία πρέπει να διαθέτουν χώρο στους μουσουλμάνους μαθητές για προσευχή, μία φορά την ημέρα (πέρα από τις τυπικές ώρες των μαθημάτων) σύμφωνα με τα ισλαμικά τελετουργικά (Pépin, 2009).

Εκτός Ευρώπης, τα κράτη που βρίσκονται σε άμεση σχέση με τη θρησκεία είναι η Λιβύη, το Νεπάλ, το Πακιστάν, η Σαουδική Αραβία και η Ταϊλάνδη. Όσον αφορά στην περίπτωση της Κολομβίας (μια χώρα που είναι κατά κύριο λόγο Ρωμαιοκαθολική), παρά την απόσπαση της Εκκλησίας από το κράτος, το 1991, η πολιτεία εξακολουθεί να επιτρέπει την προσευχή στα σχολεία, κάτι που ωστόσο αποτελεί και λόγω εσωτερικής πολιτικής αντιπαράθεσης στη χώρα (Parachini, 1995; Pépin, 2009), όπου η θρησκευτική εκπαίδευση ανήκει εξ ολοκλήρου στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία (Koukounaras Liagkis, 2023).

Αναδεικνύεται, λοιπόν, σε πολλές περιπτώσεις ότι η προσευχή χρησιμοποιείται ως συνεκτικός και κοινωνικοποιητικός παράγοντας στην πρωινή σύναξη και όχι ως μέσο ανάπτυξης της πίστης των παιδιών. Η προσήλωση και η αγάπη σε μια θρησκεία δεν μπορεί να ενισχυθεί μέσα από τον τυποποιημένο τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η πρωινή προσευχή στην πλειονότητα των περιπτώσεων (Ζαμπέτα, 2003). Αξίζει όμως να αναφερθεί ότι όταν η πρωινή προσευχή επιβάλλεται υποχρεωτικά, ο/η μαθητής/τρια δεν μπορεί να αναπτύξει προσωπική και κοινωνική ταυτότητα, εφόσον αυτό δεν αποτελεί ελεύθερη και συνειδητή επιλογή. Πάνω σε αυτό το θέμα διάφορες έρευνες έδειξαν ότι αναγνωρίζεται η πνευματική υπόσταση της

σχολικής προσευχής, με αποτέλεσμα οι συμμετέχοντες να μην την αντιμετωπίζουν με την απαιτούμενη σοβαρότητα (Ζαμπέτα, 2003; Κωνσταντίνου 1995β; Romanowski, 2002).

Θετική Επίδραση της Προσευχής

Η πρωινή προσευχή συμπεριλαμβάνεται στο γενικότερο πλαίσιο της πρωινής σύναξης στην εκπαίδευση, διότι με αυτόν τον τρόπο όλοι οι εμπλεκόμενοι έρχονται πιο κοντά, ενώ παράλληλα προωθούνται και σημαντικά μηνύματα που σχετίζονται με την ειρήνη, την ασφάλεια και την ηρεμία (Αντωνιάδου & Μπίμπου - Νάκου, 2012). Σύμφωνα με τις Μπίμπου - Νάκου και Στογιαννίδου (2006), όταν σχεδιάζεται μια πρωινή συγκέντρωση, είναι σημαντικό να ληφθούν υπόψη οι ανάγκες των μαθητών/τριών, των εκπαιδευτικών, αλλά και του προσωπικού της σχολικής μονάδας. Παράλληλα είναι βασικό οι δραστηριότητες που επιλέγονται κάθε φορά να είναι αναπτυξιακά κατάλληλες, ώστε να απασχολήσουν παραγωγικά όλους τους συμμετέχοντες. Πρέπει επίσης να επιλεγούν δραστηριότητες που θα προωθήσουν θετικές αλληλεπιδράσεις και αισθήματα σύνδεσης (Μπίμπου - Νάκου & Στογιαννίδου, 2006). Συνεπώς η πρωινή προσευχή θεωρείται μία τέτοια δραστηριότητα και για αυτό είναι ενταγμένη στην πρωινή σύναξη.

Ακόμη η προσευχή εμπλέκει βιωματικά τα μέλη της σχολικής κοινότητας σε μία κοινή δραστηριότητα, που μπορεί να συμβάλει στην ηθική συγκρότηση του ατόμου και στη διαμόρφωση της θρησκευτικής του ταυτότητας, αλλά και γενικά της πολιτιστικής ταυτότητας (Μαντζούφας, 2011; Mountain, 2005; Σακελλαρίου-Καραμέρη, 1998). Υποστηρίζεται, επίσης, ότι η πρωινή προσευχή είναι μία μορφή αυτοπειθαρχίας, ιδιαίτερα κατά τη διαδικασία ανάπτυξης δεξιοτήτων στη προσχολική και σχολική ηλικία, γιατί βοηθά το παιδί να ελέγξει το σώμα του ενώ προσεύχεται (Richert et al., 2017). Έρευνα αναδεικνύει ακόμη την προσευχή ως μέσο ελέγχου της συμπεριφοράς, μέσω της δομής και του συμβολικού περιεχομένου της προσευχής, αφού η προσοχή του/της μαθητή/τριας καθοδηγείται και ελέγχεται (Kašćák & Gajňáková, 2012, σ. 5).

Αντιρρήσεις για την Προσευχή

Από την άλλη, η προσευχή στο σχολείο για πολλούς είναι ένα αμφιλεγόμενο θέμα, όταν μάλιστα τα σχολεία δεν είναι θρησκευτικά και λειτουργούν με ευθύνη του Κράτους. Αυτό σημειώνεται σε αντιδιαστολή με τα θρησκευτικά σχολεία, δημόσια και ιδιωτικά, που υπάρχουν πολλά και στην Ελλάδα. Υπάρχουν ερευνητές που θεωρούν ότι η προσευχή δεν πρέπει να επιτρέπεται στα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία, που δεν είναι θρησκευτικά, επειδή παραβιάζει τον διαχωρισμό Εκκλησίας και κράτους (Ζαμπέτα, 2003; Λυτσιούση, 2014; Tsioumis et al., 2013). Για αυτό στο σχολείο δεν θα πρέπει να έχει θέση, ιδιαίτερα λόγω της ύπαρξης πολυπολιτισμικών σχολείων. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω η πρωινή προσευχή είναι ένα σημαντικό μέρος της σχολικής ημέρας και μια ευκαιρία των μαθητών/τριών να συνδεθούν με τη θρησκευτική τους κοινότητα πριν ξεκινήσει το άγχος και η αγωνία των μαθημάτων. Αυτό εκτίμησε, για παράδειγμα, η σχολική κοινότητα του 132ου Δημοτικού Αθηνών τη δεκαετία του 2000 και με πρωτοβουλία της Διευθύντριας

κ. Πρωτονοταρίου, όπως αναφέρεται από τον Χαραβιτσιδίδη (2013), η προσευχή (Πάτερ Ημών), η οποία απέκλειε το 80% των μαθητών/τριών που ήταν πολύγλωσσοι και προέρχονταν από περισσότερες από 23 διαφορετικές χώρες, αντικαταστάθηκε με ένα ποίημα-προσευχή του Γιάννη Ρίτσου συμπεριλαμβάνοντας όλα τα παιδιά. Παράλληλα, οι εκπαιδευτικοί είχαν στραφεί στις οικογένειες των μαθητών/τριών, επιδιώκοντας συστηματική επικοινωνία και συνεργασία για την ενίσχυση της γονεϊκής συμμετοχής. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πρωτοβουλία αυτή το 2007 διακόπηκε και η διευθύντρια απομακρύνθηκε από το σχολείο.

Ακόμη, επιχειρήματα σχετικά με το γνωστικό και ψυχο-συναισθηματικό επίπεδο των μαθητών/τριών, αναδεικνύουν ότι η πρωινή προσευχή πραγματοποιείται σύμφωνα με τα στερεοτυπικά πρότυπα και δεν καλύπτει τις ανάγκες και τις προσδοκίες των μαθητών/τριών (Κωνσταντίνου, 1995). Συγκεκριμένα, η προσευχή δεν αποτελεί μία ενδιαφέρουσα διαδικασία για τους/τις μαθητές/τριες και δεν δίνει την ευκαιρία για να προσδιοριστούν ατομικά και κοινωνικά και τελικά δεν εξυπηρετεί το θρησκευτικό αίσθημα (Κωνσταντίνου, 1995). Παρ' όλα αυτά κάποιες έρευνες για το θέμα καταδεικνύουν ότι οι μαθητές/τριες θεωρούν την προσευχή ως ένα μέσο ανάπτυξης της ομαδικότητας (Benincasa, 2017), που συμβάλλει στην ψυχο-συναισθηματική ανάπτυξή τους. Στη μελέτη της Κάτση (2007) χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένας άθεος μαθητής, για τον οποίο η προσευχή ενώ αρχικά δεν φαίνεται να έχει κάποιο νόημα για τον ίδιο, όμως με την πάροδο του χρόνου αποκτά νόημα, καθώς ο ίδιος ο μαθητής δήλωσε ότι: «Η προσευχή μπορεί να μας ενώσει όλους μαζί» (Κάτση, 2007).

4. Ετερότητα στο Σχολείο και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση

Η πολυπολιτισμικότητα στην ελληνική κοινωνία αποτελεί πλέον μια πραγματικότητα. Συχνά διάφοροι τομείς της κοινωνικής ζωής δεν φαίνεται να είναι κατάλληλα προετοιμασμένοι να συμπεριλάβουν νέα άτομα, που έχουν διαφορετικές προσεγγίσεις, όπως στη θρησκεία, τη γλώσσα κ.λπ. Αυτές οι παθογένειες είναι εύκολο να εντοπιστούν και σε έναν από τους μικρόκοσμους της ελληνικής κοινωνίας και ίσως τον πιο ζωτικό, τη σχολική κοινότητα (Κυρίδης & Ανδρέου, 2005). Η απάντηση έχει έρθει εδώ και δεκαετίες με τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και την ανάπτυξη της διαπολιτισμικότητας, η οποία, από τη μια, αναπτύσσεται εκ των πραγμάτων από τη συνάντηση των πολιτισμών και των ετεροτήτων και από την άλλη, επιδιώκεται στο πλαίσιο του Προγράμματος Σπουδών των μαθημάτων και τη σχολική ζωή.

Ειδικά στη σύγχρονη εποχή, η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση είναι πολύ σημαντική, καθώς στοχεύει στην ενσυναίσθηση, την ανοχή, τη συνεργασία, την αλληλεγγύη, την αντιρατσιστική αγωγή, την πολιτική μόρφωση και την προσέγγιση της πολιτισμικής διαφοράς μέσα από τον διάλογο των πολιτισμών (Γκόβαρης, 2011; Νικολάου, 2011). Επίσης, η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση στοχεύει στην παροχή της δυνατότητας σε όλους τους φορείς της εκπαιδευτικής κοινότητας να εκφράζουν ελεύθερα την ατομική και συλλογική τους ταυτότητα και να εισακούγονται τα πολιτισμικά τους αιτήματα.

Είναι βασικό όλοι οι εμπλεκόμενοι, δάσκαλοι και μαθητές/τριες, να κατανοούν βασικές έννοιες της ετερότητας, αλλά και να μπορούν να δεχθούν το διαφορετικό στοιχείο (Μάγος, 2022; Νικολάου, 2011).

Στο χάσμα της θρησκευτικής ετερότητας ανάμεσα στους/στις μαθητές/τριες του σύγχρονου πολυπολιτισμικού σχολείου χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρωινή προσευχή, όπου πολλοί μελετητές αλλά και εκπαιδευτικοί και άλλοι αρμόδιοι έχουν διαφορετικές απόψεις για τον τρόπο προσέγγισης (Gay, 1985; Lawrence, 1988; Πανταζής & Σακελλαρίου, 2003). Όπως προκύπτει από τα προαναφερόμενα, η σχολική κοινότητα έχει να αντιμετωπίσει αρκετά ζητήματα σχετικά με τις σχέσεις των μαθητών/τριών και γενικότερα των μελών της, ιδιαίτερα μάλιστα όταν υπάρχουν και μαθητές/τριες, οι οποίοι έχουν διαφορετικά θρησκευτικά πιστεύω. Για παράδειγμα αν οι αλλόθρησκοι μαθητές/τριες πρέπει να παρευρίσκονται στη σχολική προσευχή, δεν έχουν τη δυνατότητα να έχουν χρόνο για τη δική τους προσευχή, αν βέβαια ακολουθούν κάποια θρησκεία.

Όσον αφορά στους αλλοδαπούς/ές ή αλλόθρησκους/ες μαθητές/τριες, παρατηρείται ότι βιώνουν αρκετά προβλήματα, όπως ένταξης ή συμπερίληψης καθώς συγκρούονται στην προσπάθεια ένταξής τους λόγω της διαφορετικής πολιτισμική τους ταυτότητας, ενώ σπάνια μπορούν να συμπεριληφθούν στην εκπαίδευση, χωρίς προβλήματα (Νικολάου, 2000). Κατά συνέπεια, πολλές φορές οι μαθητές/τριες αυτοί νιώθουν ανασφάλεια, άγχος, καθώς και αποξένωση. Ωστόσο οι ίδιοι/ες όταν συμμετέχουν σε κάποιες δραστηριότητες και συγκεντρώσεις, που λαμβάνουν μέρος στο σχολικό πλαίσιο, μπορούν σιγά σιγά να αντιμετωπίσουν πιο θετικά τη νέα τους σχολική καθημερινότητα, αλλά και να αντιμετωπιστούν από το σύνολο ως μέρος τους. Για παράδειγμα, η πρωινή σύναξη μπορεί να ενισχύει το θετικό κλίμα για όλους/ες, μια και λαμβάνοντας μέρος σε αυτή, οι μαθητές/τριες μπορούν να νιώσουν ότι αποτελούν μέλη ενός συνόλου, όπου καλλιεργούνται αισθήματα αλληλοσεβασμού, κοινών αξιών κ.λπ. (Giannantonio, 2011). Επίσης, γίνεται αντιληπτό ότι όχι μόνο χρειάζεται να ενισχυθεί με τέτοιο τρόπο το σχολικό περιβάλλον ώστε να αναπτύσσει τη διαπολιτισμικότητα (Αντωνιάδου & Μπίμπου-Νάκου, 2012), αλλά και να εντάσσει θέματα διαπολιτισμικότητας στο ωρολόγιο πρόγραμμα και παραπρόγραμμα του σχολείου από την Προσχολική ακόμη Εκπαίδευση.

Η ανάπτυξη της διαπολιτισμικής ικανότητας είναι ζωτικής σημασίας καθώς συμβάλλει στην εκπαίδευση ενός παιδιού να κατανοεί και να αντιμετωπίζει την πολυπολιτισμική πραγματικότητα και τη διαφορετικότητα (Μάγος & Τριανταφυλλίδη, 2014). Τρόποι επίτευξης μπορεί να αποτελούν η χρήση ιστοριών, αφηγήσεων ή προσωπικών εμπειριών, οι οποίες αποσκοπούν στην κατανόηση και ανοχή στις διαφορετικές κουλτούρες και αξίες (Μάγος, 2013). Όπως προκύπτει, λοιπόν, η αντιμετώπιση του σχολείου ως κοινότητα αποτελεί μια σημαντική λύση σε παθογένειες, όπως ο ρατσισμός, η περιθωριοποίηση, η αποξένωση και οι παραβατικές συμπεριφορές, που υπάρχουν ακόμη και στη σύγχρονη εποχή. Όλοι/ες οι μαθητές/τριες ανεξαιρέτως αν ανήκουν στην πλειονότητα ή κάποια μειονότητα στο σχολείο είναι βασικό να σέβονται τις σχολικές νόρμες και νέες αξίες, όπως η διαφορετικότητα και άλλα (Schaps, Battistich, Solomon, 2004).

Από την άλλη, το σχολείο αποτελεί μέσο με το οποίο διαμορφώνεται και εδραιώνεται η ταυτότητα του ατόμου, αλλά και η προσωπικότητά του, μέσα από τη γνώση, αλλά και από τις διάφορες δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο του (Δραγώνα & Φραγκουδάκη, 1997; Ζαμπέτα, 2003). Βασικό στοιχείο αποτελεί η διαπαιδαγώγηση, της οποίας μια βασική διαδικασία είναι και η πρωινή σύναξη, μέρος της οποίας αποτελεί η προσευχή, που μπορεί να προσδώσει στους/στις μαθητές/τριες εκτός από βασικές αξίες ζωής και την έννοια του συνόλου, της κοινής πορείας και ταυτότητας μέσα στο πλαίσιο του σχολείου. Ως ομαδική διαδικασία, επίσης, υποστηρίζεται ότι η πρωινή προσευχή συντείνει στην κοινωνικοποίηση και επιβεβαιώνει τη συλλογική ταυτότητα (Kaščák & Gajňáková, 2012). Αυτό βέβαια ισχύει σε περιπτώσεις που υπάρχει ομογένεια σε θέματα πίστης και θρησκείας. Αν η θρησκευτική πίστη μέσω της πρωινής προσευχής είναι απαιτούμενη, γεννάται ο προβληματισμός εάν υπάρχει η δυνατότητα διαλόγου μεταξύ μαθητών/τριών με διαφορετική θρησκευτική πίστη και αν μπορεί να διασφαλιστεί η θρησκευτική ταυτότητα αυτών των μαθητών/τριών, αλλά και να καλλιεργηθεί μία κοινή ταυτότητα που θα είναι υπεράνω όλων των άλλων και να υπερβαίνει τη διαφορετικότητα (Κωστινούδη, 2013), και αυτό να γίνεται μέσω της προσευχής. Αυτό, όμως, όπως αναφέρθηκε στην ελληνική πραγματικότητα δεν είναι αποδεκτό από το κράτος.

Κατά τη διάρκεια των σχολικών χρόνων, το άτομο διανύει τη σημαντικότερη περίοδο της ζωής του ως προς τη συγκρότηση και την αποδοχή της ταυτότητάς του. Η συγκρότηση αυτή δεν είναι απαλλαγμένη από το θρησκευτικό συναίσθημα κάθε ατόμου (Λυτσιούση & Τσιούμης, 2018). Εφόσον, λοιπόν, η μελέτη του ρόλου της πρωινής σύναξης στο σχολείο σχετίζεται με τη διενέργεια υποχρεωτικά της πρωινής προσευχής είναι απαραίτητο να λαμβάνεται υπόψη η ταυτότητα του ατόμου ως μεταβλητή, λαμβάνοντας υπόψη το δικαίωμα στην ανεξιθρησκεία και στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου.

5. Η Έρευνα

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να εξετάσει τον ρόλο της πρωινής σύναξης, η οποία περιλαμβάνει την πρωινή προσευχή, στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας, μέσω μίας ποσοτικής έρευνας με ερωτηματολόγιο που μελετά τις απόψεις των μαθητών/τριών των δύο βαθμίδων, πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας, του ελληνικού σχολείου. Ο σκοπός της έρευνας είναι να διερευνήσει τη συμβολή της πρωινής σύναξης και πρωινής προσευχής και, πιο συγκεκριμένα, στους/στις μαθητές/τριες των δύο βαθμίδων του ελληνικού σχολείου κατά τη σχολική χρονιά 2022-2023, όσον αφορά στην ταυτότητά τους, την ενσωμάτωσή τους, αλλά και την ψυχολογική τους κατάσταση. Η συγκεκριμένη χρονική περίοδος έχει επιπλέον ερευνητικό ενδιαφέρον, καθώς έπεται της πανδημίας του COVID-19. Τα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία επιχειρήθηκαν να απαντηθούν είναι τα παρακάτω:

Ερευνητικό ερώτημα 1. Υφίσταται η πρωινή σύναξη στο ελληνικό σχολείο και σε ποιο βαθμό η πρωινή προσευχή καταργήθηκε;

Ερευνητικό ερώτημα 2. Οι μαθητές είναι σύμφωνοι με την ύπαρξη της πρωινής σύναξης και προσευχής στις σχολικές μονάδες; Ποιες είναι οι απόψεις τους για την πρωινή σύναξη και την πρωινή προσευχή;

Ερευνητικό ερώτημα 3. Τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων επιδρούν στις απόψεις των συμμετεχόντων για την ψυχολογική επίδραση της προσευχής;

Ερευνητικό ερώτημα 4. Η σχέση των μαθητών/τριών με την Εκκλησία επιδρά στις απόψεις τους σχετικά με την προσευχή;

Ερευνητικό ερώτημα 5. Η ύπαρξη αλλόθρησκών μαθητών στο σχολείο επηρεάζει τις απόψεις των συμμετεχόντων σχετικά με την υποχρεωτικότητα καθολικής συμμετοχής στην προσευχή;

Ερευνητικό ερώτημα 6. Η σημαντικότητα της θρησκείας στη ζωή του μαθητή επηρεάζει τις απόψεις των συμμετεχόντων σχετικά με την υποχρεωτικότητα καθολικής συμμετοχής στην προσευχή;

Ερευνητικό ερώτημα 7. Τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων και η σημαντικότητα της ορθόδοξης πίστης για τον μαθητή επιδρά στις απόψεις τους σχετικά με τις προτεινόμενες αλλαγές στην πρωινή προσευχή;

Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας κατασκευάστηκε ερωτηματολόγιο, το οποίο χωρίστηκε σε πέντε μέρη:

A. Δημογραφικά στοιχεία (4 Ερωτήματα): [Φύλο, Ηλικία, Εκπαιδευτική βαθμίδα, Πλήθος μαθητών στην τάξη].

B. Σχολικό περιβάλλον και θρησκεία (6 Ερωτήματα): [*«Πόσο συχνά επισκέπτεστε την Εκκλησία;»*, *«Πόσο σημαντικό ρόλο έχει η θρησκεία στην ζωή σας;»*, *«Πραγματοποιείται πρωινή σύναξη στο σχολείο σας;»*, *«Πραγματοποιείται πρωινή προσευχή στο σχολείο σας;»*, *«Πόσο συχνά πραγματοποιείται πρωινή προσευχή στο χώρο του σχολείου σας;»*, *«Η πρωινή προσευχή είναι υποχρεωτική στο σχολείο σας;»*].

Γ. Ψυχολογία, πρωινή σύναξη και πρωινή προσευχή (5 Ερωτήματα): [*Η πρωινή συγκέντρωση βελτιώνει τη ψυχολογική σας κατάσταση; »*, *«Η πρωινή προσευχή βελτιώνει τη ψυχολογική σας κατάσταση;»*, *«Πιστεύετε ότι η πρωινή συγκέντρωση σας βοηθάει να κοινωνικοποιηθείτε;»*, *«Πιστεύετε ότι η πρωινή προσευχή σας βοηθάει να κοινωνικοποιηθείτε;»*, *«Η πρωινή προσευχή σας κάνει να αισθάνεσθε (Επιλέξτε το επικρατέστερο συναίσθημα)»*].

Δ. Ετερόδοξοι μαθητές/τριες και πρωινή προσευχή (3 Ερωτήματα): [*«Υπάρχουν μαθητές/τριες στο σχολείο σας που, ενώ είναι αλλόθρησκοι, συμμετέχουν στην πρωινή προσευχή;»*, *«Έχει τύχει να τιμωρηθεί ποτέ συμμαθητής σας επειδή αρνήθηκε να συμμετέχει στην πρωινή προσευχή;»*, *«Πιστεύετε ότι είναι σωστό να αρνηθεί κάποιος να συμμετέχει στην πρωινή προσευχή;»*].

Ε. Πρωινή προσευχή: Προοπτικές, αλλαγές, προτάσεις (3 Ερωτήματα): [*«Πιστεύετε ότι θα ήταν καλό να αλλάξει κάτι στη διαδικασία της πρωινής προσευχής; Αν ναι, τι θα ήταν αυτό;»*, *«Έχει αλλάξει η διαδικασία της πρωινής προσευχής μετά την περίοδο της πανδημίας Covid-19;»*, *«Αν ναι, ως προς τι άλλαξε;»*].

Οι απαντήσεις συγκεντρώθηκαν βασισμένες σε κλίμακα Likert τεσσάρων βαθμών [α: Ποτέ (1), Σπάνια (2), Μία φορά τον μήνα (3), Κάθε εβδομάδα (4), Κάθε μέρα (5) / β: Καθόλου (1), Λίγο (2), Μέτριο (3), Πολύ (4)]

Υστερα από την ολοκλήρωση ελέγχου του ερωτηματολογίου της έρευνας, αυτό αναρτήθηκε σε ηλεκτρονική φόρμα, για να είναι πιο εύκολος ο διαμοιρασμός του. Ο σύνδεσμος διανεμήθηκε ηλεκτρονικά σε σχετικές ομάδες του facebook, με σαφή παράκληση για υπεύθυνη συμμετοχή στην έρευνα και προτροπή για συμμετοχή μόνο όσων είναι μέρος του δείγματος της έρευνας. Η στατιστική αξιοπιστία του ερωτηματολογίου με βάση τον δείκτη cronbach's alpha μετρήθηκε στο 0.93.

Δείγμα και δειγματοληψία

Στην παρούσα έρευνα συμμετείχαν 311 μαθητές/τριες της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, με δειγματοληψία διαθεσιμότητας και τα αποτελέσματα αναλύθηκαν με το στατιστικό εργαλείο SPSS. Αρχικά, θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν μας ως προς τα δημογραφικά στοιχεία της έρευνας ότι οι περισσότεροι συμμετέχοντες ανήκουν στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση σε ποσοστό 45,7%, ενώ οι συμμετέχοντες που ανήκουν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση αποτελούν το ποσοστό 22,8% (Πίνακας 1). Έτσι, ως επί το πλείστον οι απαντήσεις προκύπτουν από άτομα που βρίσκονται στο ηλικιακό φάσμα 12-18, χωρίς να εξαιρέσουμε βέβαια και το ποσοστό 31,5% που ανήκουν στην κατηγορία Άλλο, για το ηλικιακό φάσμα 18+ (Πίνακας 1). Άρα, αυτό θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν, ως προς το ότι τις απαντήσεις τις έχουν δώσει μαθητές/τριες μεγαλύτερης ηλικίας, κάτι που προϋποθέτει μια πιο ώριμη σκέψη, διαφορετικές ανάγκες, αλλά και μια πιο αντιδραστική ιδιοσυγκρασία στα πλαίσια της εφηβείας. Ως προς το φύλο των συμμετεχόντων/χουσών, οι γυναίκες που απάντησαν το ερωτηματολόγιο, ήταν σχεδόν διπλάσιες από τους άντρες.

Πίνακας 1

Παρουσίαση Δείγματος

		Συχνότητα (f)	Ποσοστό (%)
Ποιο είναι το φύλο σας;	Άνδρας	91	29,3
	Γυναίκα	203	65,3
	Δεν επιθυμώ να απαντήσω	17	5,5
Τι ηλικία έχετε;	6-11 ετών	35	11,3
	12-15 ετών	23	7,4
	16-17 ετών	54	17,4
	18-20 ετών	199	64,0
Σε ποια εκπαιδευτική βαθμίδα φοιτάτε;	Δημοτικό (Πρωτοβάθμια)	71	22,8
	Γυμνάσιο (Δευτεροβάθμια)	42	13,5
	Λύκειο (Δευτεροβάθμια)	100	32,2
	Άλλο	98	31,5
Από πόσους μαθητές/τριες αποτελείται η τάξη σας;	>5	2	0,6
	5-10 μαθητές/τριες	17	5,5
	11-20 μαθητές/τριες	96	30,9
	20 και άνω μαθητές/τριες	196	63,0

6. Σύνθεση Ευρημάτων και Αποτελεσμάτων

Οι πρώτες ερωτήσεις στόχευαν στη σχέση με τη θρησκεία, καθώς η πρωινή προσευχή αποτελεί ένα μέρος της πρωινής σύναξης. Οι απαντήσεις για τη σημασία της θρησκείας στη ζωή των μαθητών/τριών κυμάνθηκαν στην πλειοψηφία τους στις κλίμακες: καθόλου, λίγο και μέτρια, με την απάντηση ‘καθόλου’ να συγκεντρώνει το 28,3% (Πίνακας 4). Το ποσοστό αυτό έρχεται σε συμφωνία και με τις τιμές της συχνότητας επίσκεψης των μαθητών/τριών στην Εκκλησία, με τα μεγαλύτερα ποσοστά να συγκαταλέγονται στο Σπάνια 40,2% και στο Ποτέ 20,9% (Πίνακας 2). Αμελητέο, βέβαια, δεν είναι το 42,4% που απάντησαν ότι η θρησκεία παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή τους και το 19,9% που δηλώνει ότι επισκέπτεται την Εκκλησία μία φορά την εβδομάδα (Πίνακας 4).

Πίνακας 2

Κατανομή Σχετικών Συχνοτήτων ως προς τη Συχνότητα

Δεδομένα (Κωδικοποίηση)	Πόσο συχνά επισκέπτεστε την Εκκλησία;	Πόσο συχνά πραγματοποιείται πρωινή προσευχή στον χώρο του σχολείου σας;
Ποτέ (1)	20,9	0,0
Σπάνια (2)	40,2	7,7
Μία φορά τον μήνα (3)	17,4	3,5
Κάθε εβδομάδα (4)	19,9	3,9
Κάθε μέρα (5)	1,6	84,9
M.O.	2,41 (Σπάνια)	4,51 (Κάθε εβδομάδα)
T.A.	1,08 (Ποτέ - Μία φορά τον μήνα)	1,21 (Μία φορά τον μήνα- Κάθε μέρα)

Όσον αφορά στο ελληνικό σχολείο, για το αν η πρωινή προσευχή είναι υποχρεωτική, το 71,1% των μαθητών/τριών απάντησε “ναι” (Πίνακας 3). Στην Ελλάδα η παρουσία στην πρωινή προσευχή είναι υποχρεωτική, όχι όμως και η συμμετοχή για τους αλλοδαπούς ή γενικότερα αλλόθρησκους μαθητές/τριες, αλλά και για όλους/ες, αφού ουσιαστικά δεν υπάρχει κάποιος είδος σχετικής παρατήρησης ή επιβολής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελεί το “όχι” που απάντησε το 28,9%, το οποίο, όμως, δεν μας επιτρέπει η μορφή του ερωτηματολογίου να γνωρίζουμε αν οφείλεται σε αλλόθρησκους μαθητές /τριες ή σε μεμονωμένες επιλογές σχολείων να μην καθιστούν την πρωινή προσευχή υποχρεωτική (Πίνακας 3). Αλλά μάλλον, αναφέρονται περισσότερο στη μη υποχρεωτική συμμετοχή.

Πίνακας 3*Κατανομή Σχετικών Συχνοτήτων ως προς τον Βαθμό Συμφωνίας*

Δεδομένα	Ναι	Όχι	Δεν γνωρίζω
Πραγματοποιείται πρωινή σύναξη στο σχολείο σας;	85,2	14,8	0,0
Η πρωινή προσευχή είναι υποχρεωτική στο σχολείο σας;	71,1	28,9	0,0
Πιστεύετε ότι η πρωινή συγκέντρωση σας βοηθάει να κοινωνικοποιηθείτε;	62,7	37,3	0,0
Πιστεύετε ότι η πρωινή προσευχή σας βοηθάει να κοινωνικοποιηθείτε;	44,4	55,6	0,0
Υπάρχουν μαθητές/τριες στο σχολείο σας που, ενώ είναι αλλόθρησκοι, συμμετέχουν στην πρωινή προσευχή;	58,5	16,7	24,8
Έχει τύχει να τιμωρηθεί συμμαθητής σας επειδή αρνήθηκε να συμμετέχει στην πρωινή προσευχή;	7,4	72,7	19,9
Έχει αλλάξει η διαδικασία της πρωινής προσευχής μετά την περίοδο της πανδημίας Covid-19;	24,8	75,2	0,0
Πραγματοποιείται πρωινή προσευχή στο σχολείο σας;	89,7	10,3	0,0

Τα οφέλη που προσφέρει η πρωινή συγκέντρωση στους/στις μαθητές/τριες, στους/στις εκπαιδευτικούς, αλλά και στην κοινότητα του σχολείου είναι πολλά, όπως η αποδοχή, η ισότητα, το αίσθημα του «ανήκειν», η ελευθερία και η κοινωνική δικαιοσύνη. Παράλληλα μέσω των παραπάνω αποτελεσμάτων διαπιστώθηκε ότι ένα από τα πλεονεκτήματα της πρωινής σύναξης είναι και η βελτίωση της ψυχολογικής κατάστασης των μαθητών/τριών. Αν και οι απαντήσεις τους φαίνεται να διαφοροποιούνται αρκετά, ένα ποσοστό της τάξης του 34,1% θεωρεί ότι η πρωινή σχολική σύναξη μπορεί να προσφέρει πολλά στην ψυχολογία των μαθητών/τριών, χωρίς, όμως, να ξεπερνά πολύ την απάντηση “Καθόλου” που έδωσε το 29,6 % των μαθητών/τριών (Πίνακας 4).

Συγκριτικά, λαμβάνοντας υπόψη την τιμή του μέσου όρου και της τυπικής απόκλισης (M.O.=2,59 | T.A.=1,23), διαπιστώνεται πως μια εκτίμηση για το σύνολο του δείγματος δείχνει ότι η πρωινή συγκέντρωση βελτιώνει την ψυχολογική κατάσταση των μαθητών/τριών σε ικανοποιητικό βαθμό (Πίνακας 4). Όσον αφορά στην πρωινή προσευχή, με βάση την τιμή του μέσου όρου και της τυπικής απόκλισης (M.O.=2,49 | T.A.= 1,34), διαπιστώνεται πως μια εκτίμηση για το σύνολο του δείγματος δείχνει, ότι επίσης, συμβάλει στη βελτίωση της ψυχολογικής κατάστασης των μαθητών (Πίνακας 4). Δεν μπορούμε, βέβαια, να αγνοήσουμε και την απάντηση “Καθόλου” (39,2%), γεγονός που προκαλεί ενδιαφέρον, γιατί φαίνεται ότι για ένα ικανό ποσοστό η πρωινή προσευχή δεν συντελεί στην ψυχολογική υποστήριξη των μαθητών/τριών (Πίνακας 4).

Πίνακας 4*Κατανομή Σχετικών Συχνοτήτων ως προς τον Βαθμό Σημαντικότητας*

Δεδομένα	Πόσο σημαντικό ρόλο έχει η θρησκεία στην ζωή σας;	Η πρωινή συγκέντρωση βελτιώνει τη ψυχολογική σας κατάσταση;	Η πρωινή προσευχή βελτιώνει τη ψυχολογική σας κατάσταση;
Καθόλου (1)	28,3	29,6	39,2
Λίγο (2)	13,2	15,4	9,6
Μέτριο (3)	16,1	20,9	13,8
Πολύ (4)	42,4	34,1	37,3
M.O.	2,73 (Μέτριο)	2,59 (Μέτριο)	2,49 (Μέτριο)
T.A.	1,27 (Λίγο-Πολύ)	1,23 (Λίγο-Πολύ)	1,34 (Λίγο-Πολύ)

Παρότι, η πρωινή συγκέντρωση στην Ελλάδα δεν συγκεντρώνει στοιχεία που, όπως είδαμε από τη βιβλιογραφική έρευνα, περιλαμβάνουν πρωινές συγκεντρώσεις που λαμβάνουν χώρα σε άλλα κράτη (δραστηριότητες κοινωνικής και συναισθηματικής ενδυνάμωσης, ομαδικές διαδικασίες ενίσχυσης της σχολικής κοινότητας), τα αποτελέσματα παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Παρά την έλλειψη των προαναφερόμενων οι μαθητές/τριες φαίνεται να πιστεύουν με τις απαντήσεις τους στη σημασία της πρωινής σύναξης και στο θετικό ψυχολογικό κλίμα που τους/τις καλλιεργεί, αλλά ανοίγει και τους ορίζοντες για περαιτέρω δράση, εφόσον υπάρχει και ένα σημαντικό ποσοστό (29,6%), που δηλώνει ότι δεν αντιλαμβάνεται βελτίωση της ψυχολογικής του κατάστασης μέσω της πρωινής σύναξης (Πίνακας 4).

Τα δεδομένα (Πίνακας 5) παρουσιάζουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με την πρωινή σύναξη και προσευχή στα ελληνικά σχολεία. Ας εξετάσουμε μερικά σημεία: Υπάρχει μεγάλη ποικιλία στη συμμετοχή στην πρωινή σύναξη και προσευχή μεταξύ των διαφορετικών εκπαιδευτικών βαθμίδων. Για παράδειγμα, στο δημοτικό σχολείο η συμμετοχή στην πρωινή προσευχή είναι υψηλότερη (86,2%) σε σύγκριση με το λύκειο (70,3%). Η υποχρεωτικότητα της πρωινής προσευχής διαφέρει ανάμεσα στα επίπεδα εκπαίδευσης, με το δημοτικό σχολείο να έχει το υψηλότερο ποσοστό υποχρεωτικής προσευχής (86,2%). Η αντίληψη των μαθητών για τη σημασία της προσευχής στην κοινωνικοποίησή τους είναι διαφορετική. Ενώ ένας σημαντικός αριθμός μαθητών πιστεύει ότι η πρωινή συγκέντρωση τους βοηθάει να κοινωνικοποιηθούν (γύρω στο 70%), λιγότεροι πιστεύουν ότι η πρωινή προσευχή έχει αυτήν την επίπτωση (περίπου 40%). Η πανδημία του COVID-19 φαίνεται να επηρέασε τη διαδικασία της πρωινής προσευχής σε ορισμένα σχολεία, με μεγάλο ποσοστό αλλαγής μετά την περίοδο της πανδημίας (πάνω από 80% σε ορισμένες περιπτώσεις).

Πίνακας 5*Κατανομή Σχετικών Συχνοτήτων ως προς τον Βαθμό Συμφωνίας ανά Εκπαιδευτική Βαθμίδα*

Δεδομένα	Δημοτικό			Γυμνάσιο			Λύκειο			Άλλο		
	Ναι	Όχι	Δ/Γ	Ναι	Όχι	Δ/Γ	Ναι	Όχι	Δ/Γ	Ναι	Όχι	Δ/Γ
Πραγματοποιείται πρωινή σύναξη στο σχολείο σας;	96,6	3,4	0,0	89,5	10,5	0,0	89,2	10,8	0,0	74,2	25,8	0,0
Η πρωινή προσευχή είναι υποχρεωτική στο σχολείο σας;	86,2	13,8	0,0	73,7	26,3	0,0	70,3	29,7	0,0	66,3	33,7	0,0
Πιστεύετε ότι η πρωινή συγκέντρωσή σας βοηθάει να κοινωνικοποιηθείτε;	69,0	31,0	0,0	73,7	26,3	0,0	58,1	41,9	0,0	60,7	39,3	0,0
Πιστεύετε ότι η πρωινή προσευχή σας βοηθάει να κοινωνικοποιηθείτε;	41,4	58,6	0,0	73,7	26,3	0,0	32,4	67,6	0,0	46,1	53,9	0,0
Υπάρχουν μαθητές/τριες στο σχολείο σας που, ενώ είναι αλλόθρησκοι, συμμετέχουν στην πρωινή προσευχή;	55,2	24,1	20,7	78,9	5,3	15,8	55,4	12,2	32,4	57,3	18,0	24,7
Έχει τύχει να τιμωρηθεί συμμαθητής σας επειδή αρνήθηκε να συμμετέχει στην πρωινή προσευχή;	3,4	72,4	24,1	0,0	89,5	10,5	8,1	71,6	20,3	7,9	74,2	18,0
Έχει αλλάξει η διαδικασία της πρωινής προσευχής μετά την περίοδο της πανδημίας Covid-19;	13,8	86,2	0,0	15,8	84,2	0,0	33,8	66,2	0,0	23,6	76,4	0,0
Πραγματοποιείται πρωινή προσευχή στο σχολείο σας;	100,0	0,0	0,0	15,8	84,2	0,0	91,9	8,1	0,0	82,0	18,0	0,0

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα στο Γράφημα 1, διαπιστώνεται πως από την περίοδο της πανδημίας επηρεάστηκε πολύ η πρωινή προσευχή στα σχολεία. Ειδικότερα, είτε δεν γινόταν, είτε καταργήθηκε, είτε καταργήθηκε εν μέρει (28,57%). Σε άλλες περιπτώσεις γινόταν στην τάξη (27,14%) ή κάποια σχολεία την κατάργησαν με πρόσχημα την ασφάλεια και τον μη συνωστισμό (20,00%). Σε μικρό ποσοστό 7,14% αναφέρεται πως επανήλθε η συγκέντρωση και η προσευχή στο προαύλιο με όλους τους μαθητές/τριες ή πως γινόταν μέσα στην αίθουσα, αν ήθελε ο δάσκαλος (7,14%). Παρόμοια, σε ίδιο ποσοστό αναφέρεται πως περιορίστηκε η προσευχή (7,14%). Μικρό ποσοστό συμμετεχόντων αναφέρει πως δεν το νιώθουν πολλοί πλέον και συμμετέχουν επειδή πρέπει (1,43%) και πως κάποιες φορές γινόταν χωρίς τη φυσική παρουσία των μαθητών (1,43%).

Γράφημα 1

Επιδράσεις: Η Διαδικασία της Πρωινής Προσευχής Μετά την Περίοδο της Πανδημίας Covid-19

Ο Πίνακας 6 παρουσιάζει την κατανομή των σχολίων των μαθητών ως προς το βαθμό συμφωνίας σχετικά με τις εκπαιδευτικές βαθμίδες και τις πρακτικές σχετικά με την πρωινή σύναξη και προσευχή. Σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, ένα σημαντικό ποσοστό των μαθητών (περίπου 25% έως 50%) αναφέρει ότι η προσευχή είτε δε γίνεται καθόλου είτε έχει σχεδόν καταργηθεί. Υπάρχει μια ποικιλία στις πρακτικές όσον αφορά την προσευχή στην τάξη. Περίπου το 45% των μαθητών στο δημοτικό σχολείο και περίπου το 25% στο γυμνάσιο αναφέρουν ότι η προσευχή γίνεται στην τάξη. Ορισμένα σχολεία φαίνεται να έχουν καταργήσει την προσευχή με πρόσχημα την ασφάλεια, με ποσοστά περίπου 40% στο δημοτικό σχολείο και περίπου 17% στο γυμνάσιο. Η προσευχή φαίνεται να έχει περιοριστεί σε ορισμένα σχολεία, με ποσοστά γύρω στο 7% έως 10% σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Η προσευχή, επίσης, γίνεται μέσα στην αίθουσα, αν ο δάσκαλος το επιθυμεί, με μικρότερα ποσοστά σε σχέση με άλλες πρακτικές.

Πίνακας 6

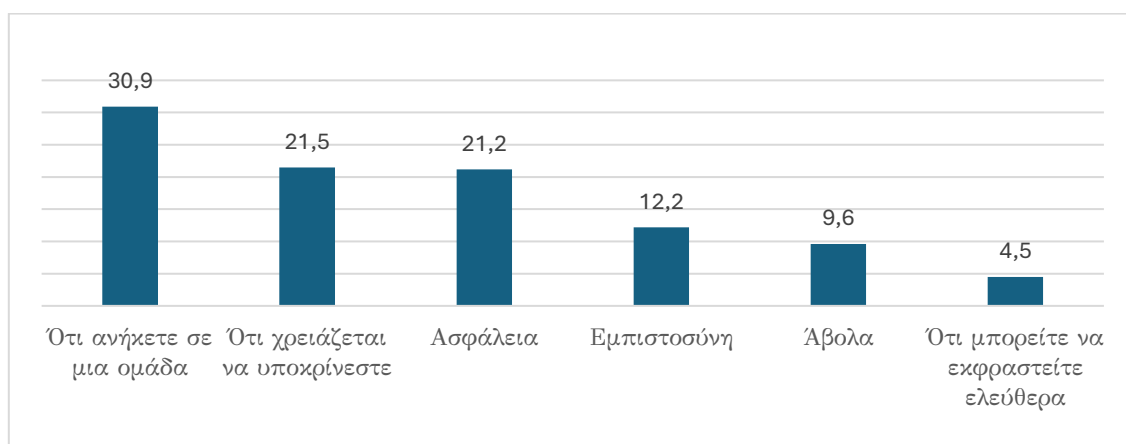
Κατανομή Σχετικών Συχνοτήτων ως προς τον Βαθμό Συμφωνίας ανά Εκπαιδευτική Βαθμίδα

Δεδομένα	Δημοτικό	Γυμνάσιο	Λύκειο	Άλλο
Δεν γινόταν, Καταργήθηκε, Σχεδόν καταργήθηκε	8,0	25,0	31,6	50,0
Γίνεται στην τάξη	45,0	25,0	26,3	12,5
Κάποια σχολεία κατάργησαν την προσευχή με πρόσχημα την ασφάλεια	40,0	16,7	5,3	8,2
Περιορίστηκε η προσευχή	7,0	7,0	10,5	6,3
Γινόταν μέσα στην αίθουσα αν ήθελε ο δάσκαλος	0,0	10,5	10,5	12,5
Επανήλθε η συγκέντρωση στο προαύλιο με όλους τους μαθητές	0,0	10,5	10,5	10,5
Κάποιες φορές γινόταν χωρίς την φυσική παρουσία μας	0,0	5,3	0,0	0,0
Δεν το νιώθουν πολλοί πλέον και συμμετέχουν επειδή πρέπει	0,0	0,0	5,3	0,0

Σύμφωνα με το Γράφημα 2, διαπιστώνεται πως το 30,9% του δείγματος αισθάνεται μέσω της πρωινής προσευχής πως ανήκει σε μια ομάδα (30,9%) και το 21,5% πως χρειάζεται να υποκρίνεται (21,5%). Ωστόσο το 21,2% αισθάνεται ασφάλεια, το 12,2% εμπιστοσύνη και το 4,5% ότι μπορεί να εκφραστεί ελεύθερα. Ωστόσο, το 9,6% των συμμετεχόντων αισθάνεται άβολα.

Γράφημα 2

Η Πρωινή Προσευχή σας Κάνει να Αισθάνεσθε (Επιλέξτε το Επικρατέστερο Συναίσθημα)

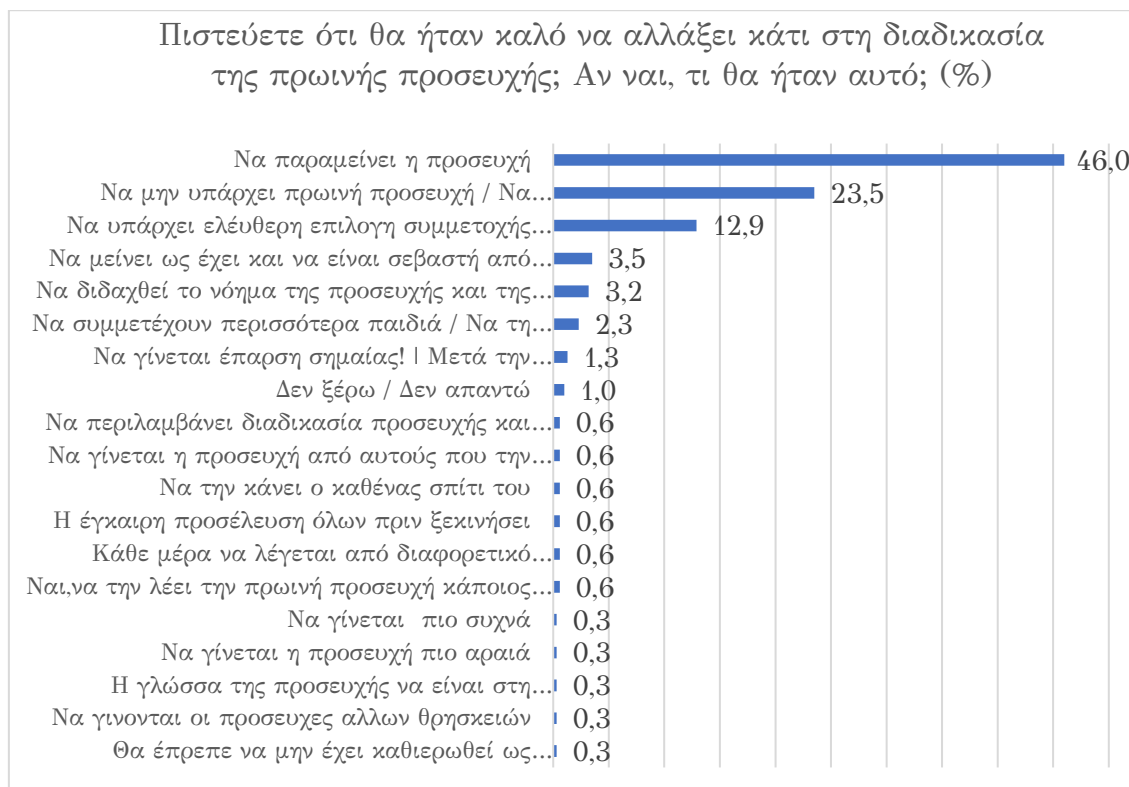
Στη συνέχεια παρουσιάζεται το επικρατέστερο συναίσθημα ως προς τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Οι μαθητές στο δημοτικό και το γυμνάσιο φαίνεται να εκφράζουν περισσότερο την άποψη ότι αισθάνονται άβολα σε σχέση με τη συμμετοχή τους σε ομάδες ή την ανάγκη να υποκρίνονται σε σύγκριση με τους μαθητές του λυκείου. Η ανάγκη για ασφάλεια εμφανίζεται ως ένας σημαντικός παράγοντας σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης, με το δημοτικό να έχει το υψηλότερο ποσοστό (34,5%) (Πίνακας 7). Η εμπιστοσύνη φαίνεται να μειώνεται με την πρόοδο στην εκπαιδευτική πορεία, με το δημοτικό να έχει το υψηλότερο ποσοστό (17,2%) σε σύγκριση με το λύκειο (8,1%). Οι απόψεις σχετικά με την ελεύθερη έκφραση είναι περιορισμένες σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης, με το δημοτικό να έχει το χαμηλότερο ποσοστό (3,4%) (Πίνακας 7).

Πίνακας 7

Κατανομή Σχετικών Συχνοτήτων ως Προς τον Βαθμό Συμφωνίας ανά Εκπαιδευτική Βαθμίδα

Δεδομένα	Δημοτικό	Γυμνάσιο	Λύκειο	Άλλο
Ότι ανήκετε σε μια ομάδα	10,3	36,8	17,6	19,1
Ότι χρειάζεται να υποκρίνεστε	24,1	5,3	23,0	19,1
Ασφάλεια	34,5	15,8	12,2	28,1
Εμπιστοσύνη	17,2	10,5	8,1	10,1
Άβολα	0,0	10,5	13,5	12,4
Ότι μπορείτε να εκφραστείτε ελεύθερα	3,4	5,3	1,4	5,6
Άλλο	10,3	15,8	24,3	5,6

Μια ερώτηση ανοιχτής σύντομης απάντησης, που οι μαθητές/τριες απάντησαν, επίσης, είναι αν νομίζουν ότι πρέπει να καταργηθεί η προσευχή (23,5%) ή να υπάρχει ελεύθερη επιλογή συμμετοχής (12,9%) (Γράφημα 3). Αυτές οι δυο απαντήσεις εγείρουν προβληματισμό και έρχονται σε συμφωνία με τη θεώρηση του Κωνσταντίνου (1995) για στερεοτυπικό τρόπο που πραγματοποιείται η προσευχή.

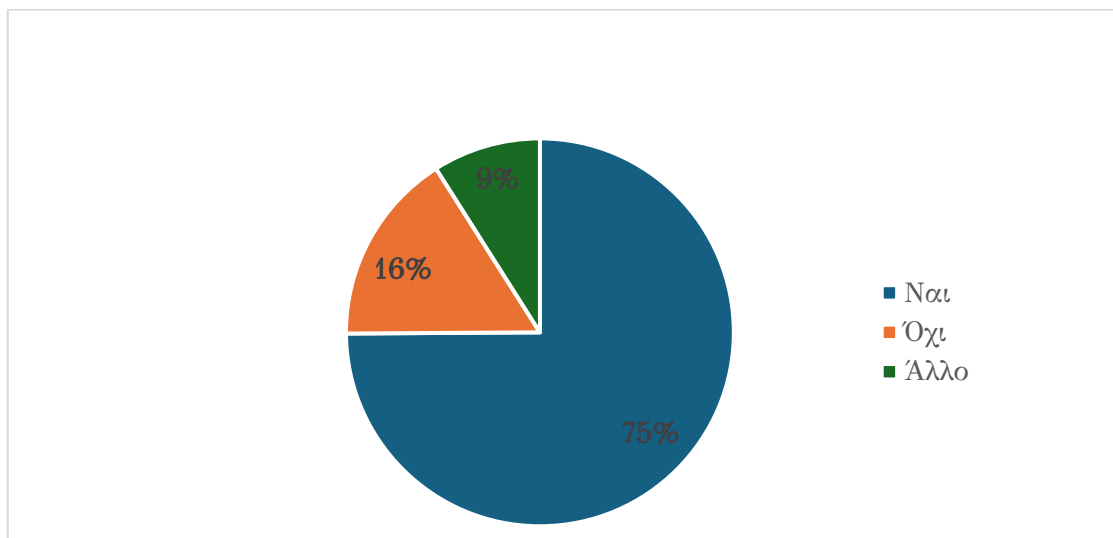
Γράφημα 3*Προτεινόμενες Αλλαγές στο Ζήτημα της Πρωινής Προσευχής*

Σε ερώτηση, η οποία αφορά στο αν υπάρχουν μαθητές/τριες στο σχολείο των ερωτηθέντων που έχουν άλλη θρησκεία αλλά συμμετέχουν στην πρωινή προσευχή, το 58,5% των μαθητών αναφέρει πως υπάρχουν μαθητές/τριες που ανήκουν σε άλλες θρησκείες, ενώ ένα ποσοστό της τάξεως του 16,7% αυτών αναφέρει πως δεν υπάρχουν μαθητές/τριες από άλλες θρησκείες που συμμετέχουν στην πρωινή προσευχή (Γράφημα 4). Στο ίδιο πλαίσιο, αρκετοί συμμετέχοντες (με ποσοστό 75%) απάντησαν πως θεωρούν ότι αν κάποιος/α δεν πιστεύει σε ένα συγκεκριμένο δόγμα είναι σωστό να αρνηθεί να συμμετάσχει στην πρωινή προσευχή (Γράφημα 4).

Το ποσοστό 72,7% απαντά ότι αν δεν λαμβάνει κάποιος/α μέρος στην προσευχή, δεν υπάρχουν ποινές, κυρώσεις ή περαιτέρω τιμωρίες (Πίνακας 3). Ενδιαφέρον αποτελεί, ότι ένα πολύ μικρό ποσοστό (7,4%) των μαθητών απάντησε ότι συμμαθητές/τριές τους έχουν τιμωρηθεί επειδή δεν έλαβαν μέρος στην πρωινή προσευχή και ένα 19,9% απάντησε ότι δεν γνωρίζει (Πίνακας 3). Αυτό θα μπορούσε να αποτελεί μεμονωμένα περιστατικά και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σε τι πλαίσιο μπορεί να πραγματοποιήθηκαν.

Γράφημα 4

Πιστεύετε ότι Είναι Σωστό να Αρνηθεί Κάποιος να Συμμετέχει στην Πρωινή Προσευχή;

Σχετικά με την σημαντικότητα της ορθόδοξης πίστης για τον μαθητή και πως επιδρούν στις απόψεις τους σχετικά με τις προτεινόμενες αλλαγές στην πρωινή προσευχή, από τον έλεγχο που πραγματοποιήθηκε διαπιστώθηκε ότι η σημαντικότητα της ορθόδοξης πίστης για τον/τη μαθητή/τρια επιδρά στις απόψεις των μαθητών/τριών σχετικά με τις προτεινόμενες αλλαγές στην πρωινή προσευχή καθώς $\text{Sig.}=0,000 < 0,050$ (Πίνακας 8). Ακολούθως από το Γράφημα 5, επιβεβαιώνεται πως όσο πιο ενεργή εκκλησιαστική ζωή έχουν οι μαθητές/τριες τόσο πιο έντονα συμφωνούν στην πραγματοποίηση της καθημερινής πρωινής προσευχής στα σχολεία.

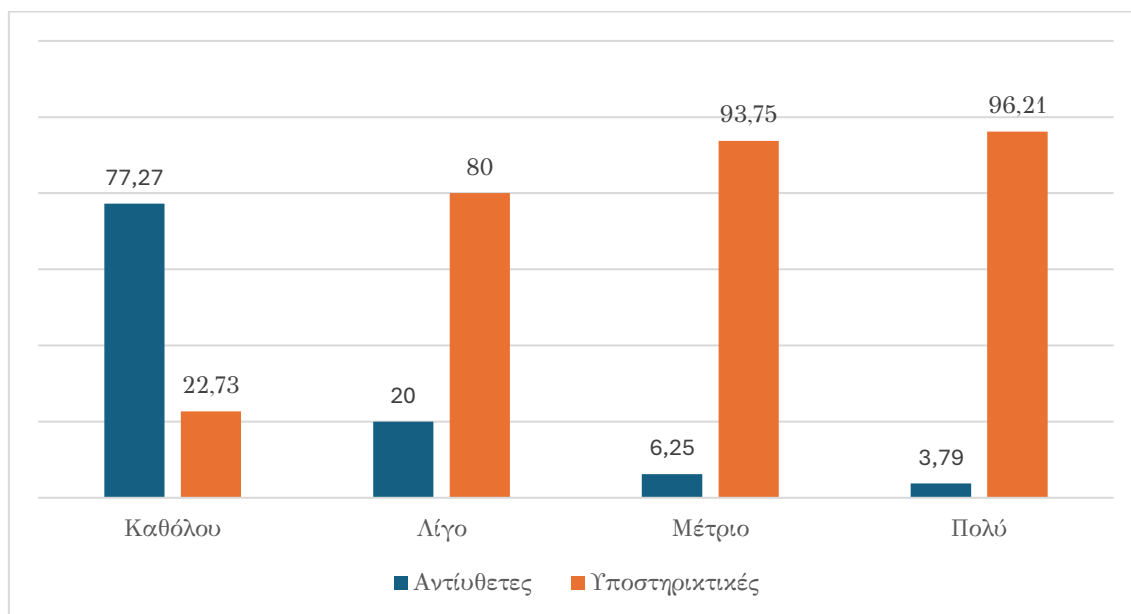
Πίνακας 8

Ανάλυση Διακύμανσης

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Πόσο σημαντικό ρόλο έχει η θρησκεία στην ζωή σας;	Between Groups	89,523	2	44,762	33,443	0,000
	Within Groups	412,245	308	1,338		
	Total	501,768	310			

Γράφημα 5

Σημαντικότητα της Ορθόδοξης Πίστης και Απόψεις για τις Προτεινόμενες Αλλαγές στην Πρωινή Προσευχή

Τέλος, στον Πίνακα 9 παρουσιάζονται οι εκτιμημένοι συντελεστές της παλινδρόμησης μαζί με τα αντίστοιχα t στατιστικά. Παρατηρούμε ότι οι συντελεστές που είναι στατιστικά σημαντικοί σε επίπεδο εμπιστοσύνης 5% είναι: «Η πρωινή προσευχή βελτιώνει τη ψυχολογική σας κατάσταση;» ($t=7,286$ Sig.=0,000) και «Η πρωινή προσευχή σας κάνει να αισθάνεσθε» ($t=-2,256$ Sig.=0,025). Συνεπώς, η συμμετοχή στην Εκκλησία από τους μαθητές/τριες επιδρά στη βελτίωση της ψυχολογικής τους κατάστασης, όταν γίνεται πρωινή προσευχή στο σχολείο και επιδρά στον τρόπο με τον οποίο αισθάνονται. Πιο αναλυτικά, όπως παρουσιάζεται στο Γράφημα 6, διαπιστώνεται ότι όσο πιο συχνά οι μαθητές/τριες πηγαίνουν στην Εκκλησία τόσο πιο πολύ η πρωινή προσευχή στο σχολείο τους δημιουργεί ένα αίσθημα ασφάλειας, εμπιστοσύνης και ότι ανήκουν σε μια ομάδα. Επειδή, όμως, ανατρέχοντας στον Πίνακα 4 προέκυψε ένα 39,2% που απάντησε αρνητικά στη βελτίωση της ψυχολογικής κατάστασης από την πρωινή προσευχή φαίνεται και από το Γράφημα 6 ότι η συχνότητα επισκεψιμότητας στην Εκκλησία επηρεάζει τον τρόπο που αισθάνονται για την πρωινή προσευχή.

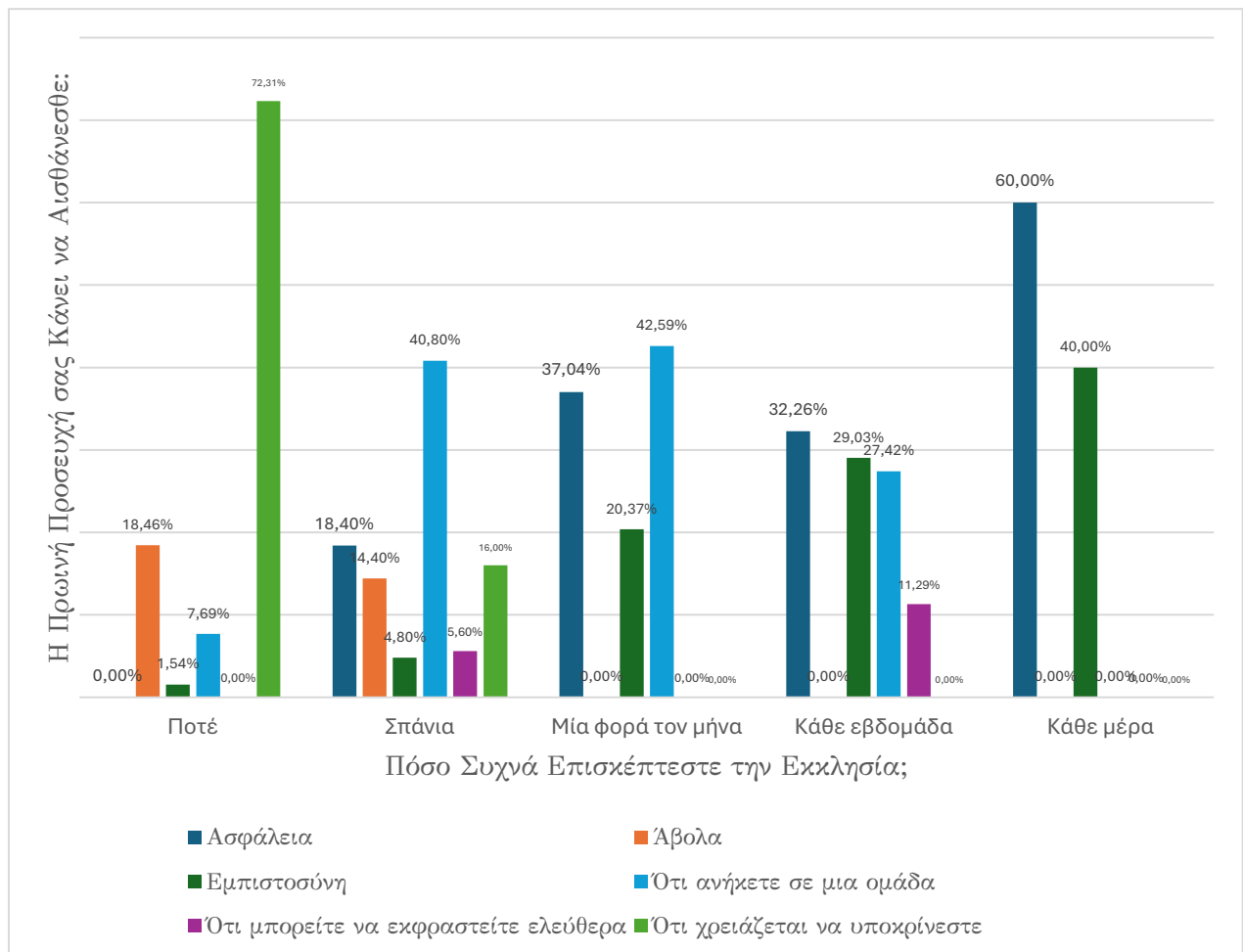
Πίνακας 9

Ανάλυση Συσχετίσεων των Μεταβλητών του Μοντέλου

Model	Unstandardized Coefficients		Standardize	t	Sig.	
	B	Std. Error	Beta			
	(Constant)	1,250		3,770	,000	
1	Η πρωινή συγκέντρωση βελτιώνει τη ψυχολογική σας κατάσταση;	,104	,068	,120	1,532	,127
	Η πρωινή προσευχή βελτιώνει τη ψυχολογική σας κατάσταση;	,463	,064	,575	7,286	,000
	Πιστεύετε ότι η πρωινή συγκέντρωσή σας βοηθάει να κοινωνικοποιηθείτε;	,136	,121	,061	1,125	,262
	Πιστεύετε ότι η πρωινή προσευχή σας βοηθάει να κοινωνικοποιηθείτε;	-,129	,133	-,059	-,964	,336
	Η πρωινή προσευχή σας κάνει να αισθάνεσθε (Επιλέξτε το επικρατέστερο συναίσθημα)	-	,027	-,098	-	,025
Πιστεύετε ότι θα ήταν καλό να αλλάξει κάτι στη διαδικασία της πρωινής προσευχής; Αν ναι, τι θα ήταν αυτό;	-,011	,013	-,033	-,837	,403	

Γράφημα 6

Η Σχέση των Μαθητών/τριών με την Εκκλησία και οι Απόψεις τους Σχετικά με την Προσευχή

7. Περιορισμοί έρευνας

Με την παρούσα έρευνα επιχειρήθηκε η διερεύνηση του αντίκτυπου που έχει το ξεκίνημα της σχολικής ημέρας στους μαθητές/τριες του ελληνικού σχολείου, το οποίο, ως επί το πλείστον διαφέρει σε σχέση με άλλες χώρες όπως προέκυψε και από την βιβλιογραφία. Έτσι, προκύπτει και ο πρώτος περιορισμός μας εφόσον σε άλλες χώρες η πρωινή προσευχή εμπεριέχεται στην πρωινή σύναξη, η οποία αποτελεί μια ευρεία διαδικασία, ενώ στο ελληνικό σχολείο η πρωινή σύναξη, στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελείται μόνο από την πρωινή προσευχή, οπότε η διάκριση είναι δύσκολη. Η πρωινή σύναξη είναι μια πολύ σημαντική διαδικασία με πολύπλευρες διαστάσεις, η οποία σε γενικότερο πλαίσιο απέχει από την ελληνική πραγματικότητα.

Στη συλλογή και ανάλυση δεδομένων οι πρακτικές δυσκολίες που συναντήσαμε και την περιόρισαν ήταν: ο χρόνος διανομής του ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου, ο οποίος ήταν περιορισμένος, λόγω των συνθήκων υλοποίησης της έρευνας, ο πληθυσμός της έρευνας, που προήλθε αποκλειστικά από διαδικτυακές ομάδες, η δυσκολία συγκέντρωσης ικανού πλήθους συμμετοχών/χουσών, παρόλο που διευκολύνθηκε η διαδικασία με τη χρήση ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου και η περιορισμένη συμμετοχή από μαθητές/τριες στις τάξεις του Γυμνασίου έναντι των άλλων σχολικών επιπέδων εκπαίδευσης.

Μια, ακόμα, παράμετρος που λειτούργησε περιοριστικά και θα αποτελούσε μεγάλο ενδιαφέρον για περαιτέρω έρευνα, ήταν σχετικά με την απάντηση της υποχρεωτικότητας της προσευχής και το ποσοστό που απάντησε θετικά. Θα ήταν χρήσιμη η περαιτέρω διερεύνηση, ώστε να συμπεράνουμε αν πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις και συγκεκριμένα σχολεία, καθώς όπως προέκυψε και από την βιβλιογραφία η σχολική προσευχή στην Ελλάδα δεν είναι υποχρεωτική για τους αλλόθρησκους, αλλά και για όλους γενικά. Είναι υποχρεωτική η πραγματοποίησή της, αλλά δεν φαίνεται από πουθενά ότι είναι υποχρεωτική η συμμετοχή των μαθητών/τριών σε αυτήν. Γενικότερα, οι δυσκολίες εξοικείωσης του ελληνικού σχολείου με την πολυπολιτισμικότητα, η οποία αυξάνεται ολοένα περισσότερο επιτάσσουν αλλαγές ως προς το πλαίσιο και τη διαδικασία της πρωινής σύναξης, αλλά και της πρωινής προσευχής.

8. Συμπεράσματα-Συζήτηση

Συμπερασματικά, από τα αποτελέσματα που παρουσιάστηκαν στην ενότητα αυτή απαντάται το πρώτο ερευνητικό ερώτημα «Υφίσταται η πρωινή σύναξη στο ελληνικό σχολείο και σε ποιο βαθμό η πρωινή προσευχή καταργήθηκε;», όπου διαπιστώθηκε πως σχεδόν σε όλα τα σχολεία πραγματοποιείται η πρωινή προσευχή, ενώ σε 7 στα 10 σχολεία είναι υποχρεωτική. Επίσης απαντάται το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα «Οι μαθητές είναι σύμφωνοι με την ύπαρξη της πρωινής σύναξης και προσευχής στις σχολικές μονάδες; Ποιες είναι οι απόψεις τους για την πρωινή σύναξη και την πρωινή προσευχή;», που αναφέρθηκαν αρκετές απόψεις υπέρ ή κατά της πρωινής προσευχής από τους συμμετέχοντες. Ωστόσο θα μπορούσε να λεχθεί πως συνολικά το 71,9% του συνολικού δείγματος αναφέρει θετική διάθεση απέναντι στην πρωινή προσευχή, όπως προκύπτει από το άθροισμα των σχετικών συχνοτήτων στις θετικές απαντήσεις των συμμετεχόντων.

Εν συνεχεία ο έλεγχος του τρίτου ερευνητικού ερωτήματος «Τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων επιδρούν στις απόψεις των συμμετεχόντων για την ψυχολογική επίδραση της προσευχής;» έδειξε ότι δεν αληθεύει για το συγκεκριμένο δείγμα ενώ στο τέταρτο ερευνητικό ερώτημα «Η συμμετοχή στην εκκλησία από τους μαθητές επιδρά στις απόψεις τους σχετικά με την προσευχή;» διαπιστώθηκε ότι υπάρχει μία στατιστικά σημαντική σχέση και συνεπώς αληθεύει.

Όσον αφορά στο πέμπτο ερευνητικό ερώτημα «Η ύπαρξη αλλόθρησκων μαθητών στο σχολείο επηρεάζει τις απόψεις των συμμετεχόντων σχετικά με την υποχρεωτικότητα καθολικής συμμετοχής στην προσευχή;», υπάρχει στατιστικά

σημαντική σχέση μεταξύ των μεταβλητών και συνεπώς επιβεβαιώνεται πως πράγματι ισχύει ότι η ύπαρξη αλλόθρησκων μαθητών στο σχολείο επηρεάζει τις απόψεις των συμμετεχόντων σχετικά με την υποχρεωτικότητα καθολικής συμμετοχής στην προσευχή. Ακολούθως στο έκτο ερευνητικό ερώτημα «Η σημαντικότητα της θρησκείας στη ζωή του μαθητή επηρεάζει τις απόψεις των συμμετεχόντων σχετικά με την υποχρεωτικότητα καθολικής συμμετοχής στην προσευχή;» φάνηκε ότι η σημαντικότητα της θρησκείας στη ζωή του μαθητή επηρεάζει τις απόψεις των συμμετεχόντων σχετικά με την υποχρεωτικότητα καθολικής συμμετοχής στην προσευχή. Τέλος, στα πλαίσια ελέγχου του έβδομου ερευνητικού ερωτήματος «Τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων και η σημαντικότητα της ορθόδοξης πίστης για τον μαθητή επιδρά στις απόψεις τους σχετικά με τις προτεινόμενες αλλαγές στην πρωινή προσευχή;» αποδείχτηκε ότι η σημαντικότητα της ορθόδοξης πίστης για τον μαθητή επιδρά στις απόψεις των μαθητών σχετικά με τις προτεινόμενες αλλαγές στην πρωινή προσευχή και πως όσο πιο ενεργή εκκλησιαστική ζωή έχουν οι μαθητές τόσο πιο έντονα συμφωνούν στην πραγματοποίηση της καθημερινής πρωινής προσευχής στα σχολεία.

Πιο αναλυτικά, ένα πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει από την έρευνα είναι ότι μετά την πανδημία και παρά την μεγάλη αποχή από την σχολική κοινότητα η πρωινή συγκέντρωση του σχολείου συνέχισε να πραγματοποιείται κανονικά. Από την έρευνα, μάλιστα, προέκυψε και η ανάγκη των μαθητών/τριών για την επαναφορά της διαδικασίας της πρωινής σύναξης, γεγονός που φανερώνει την αποδοχή τους για αυτή τη διαδικασία. Άλλωστε, τα συναισθήματα που επικράτησαν από ερώτηση σχετική με την πρωινή προσευχή ήταν θετικά. Συγκεκριμένα, το αίσθημα της ασφάλειας, της εμπιστοσύνης και ότι ανήκουν σε μια ομάδα τονίζει την σημαντικότητα της σχολικής θρησκευτικής αγωγής.

Αναφέρθηκαν αρκετές απόψεις υπέρ ή κατά της πρωινής προσευχής από τους/τις συμμετέχοντες/χουσες. Ωστόσο θα μπορούσε να λεχθεί πως συνολικά το 71,9% του συνολικού δείγματος αναφέρει θετική διάθεση απέναντι στην πρωινή προσευχή, όπως προκύπτει από το άθροισμα των σχετικών συχνοτήτων στις θετικές απαντήσεις των συμμετεχόντων. Εξάλλου, από τη φύση της, η θρησκευτική προσευχή είναι μια καλή πρακτική για τα παιδιά, και αυτό διότι, εκτός από την ευκαιρία που δίνει να στοχάζονται καλά πράγματα που επιθυμούν να συμβούν, η προσευχή ενσταλάζει επίσης την ενσυναίσθηση και τη συμπόνια, κάτι που θα χρειαστούν οι μαθητές/τριες για να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν διαρκείς σχέσεις και στον κοινωνικό τους περίγυρο.

Στη συνέχεια, ενώ η ψυχολογική επίδραση της πρωινής σύναξης και προσευχής έδειξε ότι δεν ισχύει σε μεγάλο βαθμό για το συγκεκριμένο δείγμα, διαπιστώθηκε ότι υπάρχει μία στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ συμμετοχής στην Εκκλησία και διαμόρφωσης απόψεων για την προσευχή. Με περαιτέρω έλεγχο είδαμε ότι οι μαθητές/τριες που επισκέπτονται την Εκκλησία, έχουν μια καλύτερη σχέση με την προσευχή και επιδρά στη βελτίωση της ψυχολογικής τους κατάστασης. Το θρησκευτικό φαινόμενο είναι ένα θέμα που απασχολεί τις κοινότητες και τα σχολεία, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, κυρίως λόγω της αύξησης των μεταναστευτικών ροών, ειδικά σε χώρες που αποτελούν είσοδο για την Ευρώπη, όπως είναι και η Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Κουκουνάρα Λιάγκη (2019), πρόκειται για ένα φαινόμενο που δίνει

την ευκαιρία για διάλογο μεταξύ των επιστημών, αλλά και προκαλεί τον/τη κάθε μαθητή/τρια ξεχωριστά να γνωρίσει καλύτερα τον κόσμο γύρω του και τον εαυτό του - κάτι που ενισχύει σημαντικά και τον θρησκευτικό γραμματισμό των μαθητών/τριών.

Επιπλέον, διαπιστώθηκε ότι η ύπαρξη αλλόθρησκων μαθητών στο σχολείο, όπως και η σημαντικότητα της θρησκείας στη ζωή του/της μαθητή/τριας, επηρεάζει τις απόψεις των συμμετεχόντων/χουσών σχετικά με την υποχρεωτικότητα καθολικής συμμετοχής στην προσευχή. Πιο συγκεκριμένα οι μαθητές/τριες με ενεργή θρησκευτικότητα δεν θεωρούν σωστή την άρνηση συμμετοχής στην προσευχή, ενώ οι μαθητές/τριες που δεν συμμετέχουν στην εκκλησιαστική ζωή συμφωνούν με τη θέση αυτή.

Οι πρωταρχικοί εκπαιδευτικοί στόχοι στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι να εξοπλίσουν τους/τις μαθητές/τριες με τις ικανότητες και τις γνώσεις που χρειάζονται για να συνυπάρξουν ειρηνικά στην ετερογενή κοινωνία της παγκόσμιας εποχής. Ο στόχος της εκπαίδευσης είναι να προετοιμάσει τους/τις μαθητές/τριες να αντιμετωπίσουν θρησκευτικές και πολιτιστικές ανησυχίες, με εκτίμηση και σεβασμό απέναντι στη διαφορετικότητα, αλλά και στο δικαίωμα του κάθε παιδιού για γνώση.

Τέλος, υπάρχουν ενδείξεις ότι η σημαντικότητα της ορθόδοξης πίστης για τον/τη μαθητή/τρια επιδρά στις απόψεις των μαθητών/τριών σχετικά με τις προτεινόμενες αλλαγές στην πρωινή προσευχή και πως όσο πιο ενεργή εκκλησιαστική ζωή έχουν οι μαθητές/τριες τόσο πιο έντονα συμφωνούν στην πραγματοποίηση της καθημερινής πρωινής προσευχής στα σχολεία.

Σε γενικές γραμμές, η πρωινή σύναξη αλλά και όλες οι υπόλοιπες δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκειά της δίνουν στους/στις μαθητές/τριες λίγο χρόνο για να αξιολογήσουν τα καλά πράγματα στη ζωή τους, ενώ παράλληλα τους/τις προσφέρει και μία σειρά από άλλα οφέλη, όπως η διδασκαλία της ευγνωμοσύνης, η βελτίωση της προσοχής, ο αυτοστοχασμός, η εδραίωση εμπιστοσύνης και πεποιθήσεων, η πειθαρχία, η αλληλοβοήθεια, ο σεβασμός, καθώς και πολλά άλλα.

Οι πρωινές συναντήσεις είναι βασικό να είναι σε προκαθορισμένες ώρες, ενώ κατά τη διάρκειά τους οι μαθητές/τριες μπορούν να αναζητήσουν σχόλια ή ιδέες για την επίλυση προβλημάτων στη ζωή τους. Πρέπει να τονιστεί ότι οι συναντήσεις αυτές, που επικεντρώνονται στην κοινωνική συναισθηματική μάθηση, μπορούν να βοηθήσουν τους μαθητές/τριες να είναι πιο συγκεντρωμένοι, αλλά και να βρίσκονται σε εγρήγορση και να είναι προετοιμασμένοι να αντιμετωπίσουν το υπόλοιπο της ημέρας τους. Παράλληλα, αποτελούν έναν διασκεδαστικό τρόπο για να ξεκινήσει κάθε μέρα, να δημιουργηθεί μια ισχυρότερη αίσθηση κοινότητας, αλλά και για να προετοιμαστούν τα παιδιά να επιτύχουν τόσο κοινωνικά όσο και ακαδημαϊκά. Η εμπιστοσύνη θα αυξηθεί όταν οι μαθητές/τριες αρχίσουν να αισθάνονται ότι βρίσκονται σε ένα μέρος για να μιλήσουν, να μοιραστούν και να ακούσουν, όλα σε ένα ασφαλές περιβάλλον. Συναντώντας καθημερινά και μιλώντας για πράγματα που είναι σημαντικά για τα παιδιά, οι δάσκαλοι βοηθούν στη δημιουργία ισχυρότερων σχέσεων και ενός κλίματος εμπιστοσύνης. Υπάρχουν πολλές δεξιότητες που μπορούν να μάθουν οι μαθητές/τριες. Για παράδειγμα, όταν δίνεται έμφαση στις δεξιότητες κοινωνικής συναισθηματικής μάθησης (SEL), οι μαθητές/τριες δείχνουν καλύτερη

συμπεριφορά στην τάξη, βελτιωμένη ψυχική υγεία και έχουν θετική στάση απέναντι στο σχολείο, τον εαυτό τους και τους συνομηλίκους τους.

Αξίζει να αναφερθεί ότι οι σύγχρονες θεωρίες που αφορούν στην παιδαγωγική σε σχέση με τη θρησκεία, όπως φάνηκε και από τα αποτελέσματα των ερευνών, δίνουν αρκετές βάσεις και προϋποθέσεις ώστε να υπάρξει στο μέλλον και περαιτέρω διερεύνηση των δύο αυτών στοιχείων. Η πρωινή σύναξη άλλωστε αφορά μια πολύ ουσιαστική διαδικασία, που λαμβάνει μέρος στο πλαίσιο της καθημερινότητας του σχολείου, δίνοντας την ευκαιρία σε όλους, εκπαιδευτικούς και μαθητές/τριες, να αφιερώσουν λίγο χρόνο για τα κοινά προβλήματα και τις διάφορες δραστηριότητες και να συγκεντρωθούν όλοι μαζί. Πρόκειται για μια ευκαιρία, στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, που βοηθά σε σημαντικό βαθμό και την ψυχολογία, αλλά και την ενίσχυση της παιδείας των νέων ανθρώπων.

Αναλύοντας, λοιπόν, τις διαφορετικές διαστάσεις της πρωινής σύναξης και προσευχής συνειδητοποιούμε πόσο ωφέλιμη θα ήταν η εφαρμογή της και στη δική μας πραγματικότητα, κάτι που έγινε ξεκάθαρο και από τα αποτελέσματα της έρευνας που ανέδειξαν, ως επί το πλείστον, τη θετική διάθεση των συμμετεχόντων ως προς αυτές τις δύο διαδικασίες. Και για αυτό τα αποτελέσματα και συμπεράσματα της παρούσας έρευνας είναι χρήσιμα σε όσους/ες αποφασίζουν για την εκπαίδευση και σε ερευνητές που ερευνούν τη σημασία της συνοχής της ομάδας στο σχολείο. Θα μπορούσαν, επίσης, να αποτελέσουν έναυσμα για περαιτέρω έρευνα σε κάθε βαθμίδα χωριστά και με ένταξη ποιοτικών μεθόδων, για να αναλυθούν σε βάθος όροι όπως πίστη ή ψυχολογική βελτίωση.

Βιβλιογραφία

- Allen-Hughes, L. (2013). *The social benefits of the morning meeting: Creating a space for social and character education in the classroom*. Unpublished master's thesis, Dominican University of California, San Rafael, CA.
- Αντωνιάδου, Ε., & Ι. Μπίμπου-Νάκου (2012). Προγράμματα προαγωγής της ψυχικής υγείας με έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις των παιδιών στο χώρο του σχολείου: Ο λόγος των παιδιών. *Παιδί και έφηβος*, 14(2), 1-36.
- Battle, C. R. (2021). *Examining the Effect of Implementing Morning Meetings as a Trauma-Informed Strategy on Teacher Self-Efficacy in a Low - Performing School* [dissertation, East Carolina University].
- Biesta, G. (2022). *World-Centred Education: A View for the Present*. London-New York: Routledge.
- Bondy, E. (2001). Like being at the breakfast table. *Childhood Education*, 77(3), 144- 149. <https://doi.org/10.1080/00094056.2001.10522149>
- Βουλή των Ελλήνων. *Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις*. Ν. 1566/85. Φ.Ε.Κ. Α'167/30.9.1985. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Βουλή των Ελλήνων. *Σύνταγμα της Ελλάδας Φ.Ε.Κ. 187/Α'28.11.2019*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

- Benincasa, L. (2017). Word problems and make-believe: Using frame analysis and ethnomethodology to explore aspects of the culture of schooling. *Journal of Pedagogy/Pedagogický Casopis*, 8(2), 77-99. <https://doi.org/10.1515/jped-2017-0010>
- Devulkar, C. V. (2021). Promoting social, emotional and cultural cognition learning through daily online morning assembly among students of Vivekananda Vidhyalaya, Bori Goa. *Journal of Xi'an Shiyou University, Natural Science Edition. Education Policy Research*, 33(8), 1326-1346. <https://doi.org/10.1080/10409289.2021.1974232>
- Δημάκος, Ι., & Παπακωνσταντοπούλου, Α. (2012). Ανθεκτικότητα και αυτοαποτελεσματικότητα μαθητών δημοτικού σχολείου. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 24, 68-90.
- Δραγώνα, Θ., & Φραγκουδάκη, Α. (Επιμ.). (1997). Εισαγωγή. Στο Α. Φραγκουδάκη, & Θ. Δραγώνα (Επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας» - Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση (σσ. 13-26). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Efstathiou, I., Georgiadis, F., & Zisimos, A. (2008). Religion in Greek education in a time of globalization. *Intercultural Education*, 19 (4), 325-336. <https://doi.org/10.1080/14675980802376853>
- Ζαμπέτα, Ε. (2003). *Θρησκεία και Σχολείο*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Gambhir, R. K. (2021). The Educational Value of School Prayer/Morning Assembly. *MERI Journal*, 15(2), 128-133. Ανακτήθηκε από <https://www.rks.net.in/mjoe/wp-content/uploads/2021/03/october2020-revised.pdf#page=136>
- Gay, G. (1985). Implications of Selected Models of Ethnic Identity Development for Educators. *Journal of Negro Education*, 54 (1), 43-55. <https://doi.org/10.2307/2294899>
- Giannantonio, L. (2011). *How can the use of the morning meeting foster a sense of community in the fifth grade classroom? (Theses and Dissertations, 281)*. Rowan University.
- Γκόβαρης, Χ. (2011). *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Αθήνα: Ατραπός.
- Hamilton, M. B. (2002). *The sociology of religion: An introduction to theoretical and comparative perspectives*. Routledge.
- Haynes, C. C., Thomas, O. S., & Chaltain, S. (2007). *Finding common ground: A First Amendment guide to religion and public schools*. Freedom Forum First Amendment Center.
- Καραμπελιάς, Α. (2015). Η πρωινή συγκέντρωση στα ελληνικά σχολεία: Μια πρακτική που διαμορφώνει τη σχολική κοινότητα. Στο *Παιδαγωγική και Κοινωνική Διάσταση της Εκπαίδευσης* (σσ. 123-136). Αθήνα: Παπαζήση.
- Kašćák, O., & Gajňáková, S. (2012). Ora et labora – the use of prayer in schooling. *Pedagogy, Culture & Society*, 20 (3), 377-392. <https://doi.org/10.1080/14681366.2012.712052>
- Κατσένου, Ε. (2007). *Ομαδική προσευχή σε ελληνικά σχολεία: μια ερμηνευτική προσέγγιση (Μεταπτυχιακή εργασία)*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας. Ανακτήθηκε από: <http://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/6597/1/%CE%9C.%CE%95.%20%20%CE%9A.%CE%91%CE%A4%CE%A3%CE%95%CE%9D%CE%9F%CE%A5%20%CE%95%CE%99%CE%A1%CE%97%CE%9D%CE%97.pdf>
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2014). Η ανάπτυξη της θρησκευτικότητας και πίστης του παιδιού και του εφήβου. Μία συμβολή στην αγωγή και την εκπαίδευση με την αρωγή των λόγων του οσίου Πορφύριου, Καυσοκαλυβίτου. *Θεολογία*, 3, 167-213.

- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2019). *Τι Θρησκευτικά χρειάζεται η Εκπαίδευση σήμερα; Μια πολυδιάστατη έρευνα σε ελληνικό περιβάλλον*. Αθήνα: Gutenberg.
- Koukounaras Liagkis, M. (2003). Preparing Teachers to Develop the Religious Literacy of Learners – Colombia, Greece, Malawi, Norway and Turkey. *The Bloomsbury Handbook of Schools and Religion* (σσ. 192-210). <https://doi.org/10.5040/9781350297296.ch-11>
- Kriete, R., & Bechtel, L. (2002). *The morning meeting book (1st ed.)*. Greenfield, MA: Northeast Foundation for Children.
- Kriete, R., & Davis, C. (2014). *The morning meeting book (3rd ed.)*. Greenfield, MA: Northeast Foundation for Children.
- Kriete, R., & Bechtel, L. (2006). Morning meeting. Στο Elias, M., & Arnold H. (Επιμ.), *The educator's guide to emotional intelligence and academic achievement* (σσ. 109-118). California: Corwin press.
- Κυρίδης, Α., & Ανδρέου, Α. (Επιμ.). (2005). *Όψεις της ετερότητας*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.
- Κωνσταντίνου, Χ. (1995α). Σχολείο και προσευχή στη λυδία λίθο των μαθητών. *Σύγχρονη Εκπαίδευση: Τρίμηνη Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 85, 47-53.
- Κωνσταντίνου, Χ. (1995β). Η προσευχή ως μέσο έκφρασης αυταρχισμού, εξουσίας και δύναμης στη σχολική αγωγή. *Σύγχρονη Εκπαίδευση: Τρίμηνη Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 82-83, 137-150.
- Κωστινούδη, Α. (2013). *Θρησκευτική αγωγή και πολιτισμική ετερότητα στην ελληνική εκπαίδευση: σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις* (Thesis or Dissertation, University of Ioannina).
- Lähnemann, J., & Schreiner, P. (Επιμ.). (2009). *Interreligious and Values Education in Europe*. Munster: PES-Comenius Institute.
- Lawrence, D. (1988). *Enhancing Self - esteem in the Classroom*. London: Paul Chapman.
- Λυτσιούση, Σ. Κ. (2014). *Στάσεις, απόψεις και τρόποι διαχείρισης της θρησκευτικής ετερότητας από τους/τις νηπιαγωγούς*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Λυτσιούση, Σ., & Τσιούμης, Κ. (2018). Η πρωινή προσευχή στο σχολείο. Στο *Ζητήματα Διδακτικής των Θρησκευτικών, Τομ. 2 – Πρακτικά του 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Θεολόγων* (σσ. 312-323). Ανακτήθηκε από <https://ejournals.lib.auth.gr/religionteaching/article/view/6872/6771>
- Μάγος, Κ. (2013). «Διδάσκοντας με αφηγήσεις»: Η αξιοποίηση της αφήγησης στη διαπολιτισμική εκπαίδευση. Στο Τ. Τσιλιμένη, Α. Συμυρναίος, & Ν. Γραίκος (Επιμ.), *Αφήγηση και φιλαναγνωσία στην εκπαίδευση* (σσ. 1-7). *Βόλος: Εργαστήριο Λόγου και Πολιτισμού Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Πανελλήνιος Όμιλος Φίλων Αφήγησης*.
- Μάγος, Κ., & Τριανταφυλλίδη, Ε. (2014). Ο άγγελος και ο «άλλος»: Η καλλιέργεια της διαπολιτισμικής ικανότητας μέσα από τη συνεργασία νηπιαγωγείου-οικογένειας. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 13, 268-276. <https://doi.org/10.12681/icw.17959>
- Μάγος, Κ. (2022). *Το πέταγμα του Ερόλ. Κριτική διαπολιτισμική εκπαίδευση στην προσχολική και πρωτοσχολική ηλικία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μαντζούφας, Π. (2011). Θρησκεία και Εκπαίδευση. Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης. *The Book's Journal*, 7, 36-41. Ανακτήθηκε από <https://www.constitutionalism.gr/2034-triskeia-kai-ekpaideysi-to-istoriko-kai-syntagmati/>

- Ματσαγγούρας, Η. Γ. (1987). Το ψυχολογικό κλίμα της σχολικής τάξης: Μια έρευνα για το Δημοτικό σχολείο. *Νέα Παιδεία*, 44, 106-118.
- Mountain, V. (2005). Prayer is a positive activity for children - a report on recent research. *International Journal of Children's Spirituality*, 10(3), 291-305. <https://doi.org/10.1080/13644360500347573>
- Μπελέση, Δ. (2009). *Πολιτισμική ετερότητα και διαπολιτισμική μάθηση στο σχολείο. Μια πρόταση διαπολιτισμικής διδακτικής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Doctoral dissertation, University of Aegean.
- Μπίμπου, Ι., & Στογιαννίδου, Α. (2006). *Πλαίσια συνεργασίας ψυχολόγων και εκπαιδευτικών για την οικογένεια και το σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg, Τυπωθήτω.
- Μυλωνάκου - Κεκέ, Η. (2013). *Κοινωνική Παιδαγωγική: Θεωρητικές, Επιστημολογικές και Μεθοδολογικές Διαστάσεις*. Αθήνα: Διάδραση.
- Νικολάου, Γ. (2000). *Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο δημοτικό σχολείο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Νικολάου, Γ. (2011). *Διαπολιτισμική διδακτική. Το νέο περιβάλλον - Βασικές αρχές*. Αθήνα: Πεδίο.
- Πανταζής, Σ. Χ., & Σακελλαρίου, Μ. Ι. (2003). Το αναλυτικό πρόγραμμα μέσα από το πρίσμα της κοινωνικής παιδαγωγικής: Η περίπτωση της προσχολικής εκπαίδευσης. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 2, 149-158.
- Πανταζής, Σ., & Σακελλαρίου, Μ. (2015). Θρησκευτική αγωγή στην προσχολική ηλικία. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 2, 139-148. <https://doi.org/10.12681/jret.953>
- Προεδρικό Διάταγμα 79/2017. *Οργάνωση και λειτουργία νηπιαγωγείων και δημοτικών σχολείων*. ΦΕΚ 109/Α/1-8-2017.
- Parachini, A. (1995). *Prayer in School: An International Survey*. American Civil Liberties Union of Southern California, Los Angeles.
- Pépin, L. (2009). *Teaching about religions in European school systems: policy issues and trends*. Alliance Publishing Trust.
- Riley, N. S. (2019). The new battle over school prayer. *Education Next*, 19(1), 45-52.
- Reynolds, D. (1997). School effectiveness, Highlight No 157: *National Children's Bureau/Barnardo's*.
- Ricci, G., Scionti, I., Sera, F., Govi, M., D' Amico, R., Frambolli, I., & Tupler, R. (2013). Large scale genotype - phenotype analyses indicate that novel prognostic tools are required for families with facioscapulohumeral muscular dystrophy. *Brain*, 136(11), 3408-3417.
- Richert, R. A., Saide, A. R., Lesage, K. A., & Shaman, N. J. (2017). The role of religious context in children's differentiation between God's mind and human minds. *British Journal of Developmental Psychology*, 35(1), 37-59. <https://doi.org/10.1111/bjdp.12160>
- Romanowski, M. H. (2002). Is School Prayer the Answer?. *The Educational Forum*, 66(2) 154-161. <https://doi.org/10.1080/00131720208984817>
- Rutz, G. (2001). Church autonomy and religious liberty in Switzerland. Στο G. Robbers (Επιμ.), *Church autonomy: A Comparative Survey*. Frankfurt am Main: Peter Lang. Ανάκτηση από <https://original.religlaw.org/common/document.view.php?docId=3858>

- Σακελλαρίου-Καραμέρη, Μ. (1998). *Η χριστιανική αγωγή στην προσχολική ηλικία (διδακτορική διατριβή)*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Schaps, E., Battistich, V., & Solomon, D. (2004). Community in School as Key to Student Growth: Findings from the Child Development Project. Στο J. E. Zins, R. P. Weissberg, M. C. Wang, & H. J. Walberg (Επιμ.), *Building academic success on social and emotional learning: What does the research say?* (σσ. 189-205). Teachers College Press.
- Schoaf, M. (2017). *Impact Of Mindset Interventions During Morning Meeting On Student Motivation And Classroom Community*. Thesis or dissertation, Hamline University.
- Tsioumis, K., Kyridis, A., & Konstantinidou, Z. (2013). The Morning Prayer in Greek Kindergartens as a Field of Exercising Multiculturalism. *Journal of Educational and Social Research*, 3(May), 65–74. <https://doi.org/10.5901/jesr.2013.v3n2p65>
- ΥΠ.Ε.Π.Θ. (1977). Εγκύκλιος Φ200/21/16/139240/26-11-1977.
- Χαραβιτσίδης, Π. (2013). *Χτίζοντας ένα δημοκρατικό και ανθρώπινο σχολείο στην Αθήνα*. Θεσ/νίκη: Επίκεντρο.
- Williams, A. M. (2011). *The Use of Morning Meeting to Develop Social and Emotional Skills*. (Thesis or dissertation, St John University).
- Zambeta, E. (2000α). *Greece and Europe: Reflections from education policy*. (Thesis or dissertation, University of Athens).
- Zambeta, E. (2000β). *Religion and national identity in Greek education*. (Thesis or dissertation, University of Athens).
- Zambeta, E. (2008). Religion, modernity and social rights in European education. *Intercultural Education*, 19 (4), 297 – 304. <https://doi.org/10.1080/14675980802376820>

Βιογραφικό σημείωμα

Ο Δημήτρης Σαράντου είναι κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου στην Κοινωνική Νευροεπιστήμη, Κοινωνική Παιδαγωγική και Εκπαίδευση από το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και απόφοιτος του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πάντειου Πανεπιστημίου. Παράλληλα, συνέχισε στο πλαίσιο μετεκπαίδευσης, θεωρητική και πρακτική εξειδίκευση στην συμβουλευτική και συνθετική ψυχοθεραπεία, την ενδυνάμωση και εμφύχωση ομάδας και την εκπαίδευση εκπαιδευτών ενηλίκων. Η ερευνητική του δράση περιλαμβάνει ομαδική παρουσίαση στο 21ο Πανελλήνιο Συνέδριο Διαχείρισης Υπηρεσιών Υγείας της μελέτης «Δημιουργικότητα και Τέχνη: Μια κοινωνικο-παιδαγωγική παρέμβαση για ηλικιωμένους με ψυχικές ασθένειες», η οποία απέσπασε το 1^ο βραβείο.

ORCID

Δημήτρης Σαράντου / Dimitris Sarantou , <https://orcid.org/0009-0005-8728-0176>